Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 116 (15938) ◆ 1997 чылдың ноябрь 18, вторник ◆ Ат салган шагы 22.00 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

«ШЫННЫ» ЧАГЫДЫП АЛЫРЫН УТПАНАР ОЛ — КАЯА-ДАА СИЛЕРНИН ЭДЕРИНЧИНЕР БОЛГАЙ.

ЧАРТЫҚ ЧЫЛДА ӨРТЭЭ — 80 МУҢ РУБЛЬ.

ҮШ АЙДА — 40 МУҢ РУБЛЬ.

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ, ИНВАЛИДТЕРГЕ — 60 МУҢ РУБЛЬ.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА, АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ — 100 МУҢ РУБЛЬ.

Чагыдылганы харылзаа черлеринде, ооң чер-черде салбырларында хүлээп ап турар.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ХҮННҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ ЭВЕС

Шинчилел

БАЗА БИР ЭРТЕМДЕН НЕМЕШКЕН

Москваның Ломоносов аттыг университединге бо чылдың октябрь 30-де бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Тыванын күрүне университединиң география кафедразының башкызы Маргарита Степановна Биче кандидат диссертациязын чедиишкинниг камгалап алган. Ооң түннели-биле ол бөгүнде Тывада география эртемнериниң талазы-биле херээжен баштайгы кандидат болган.

Ооң эртем-шинчилел ажылы —ажыл-агыйны хөгжүдүп тударына ада-өгбелериң үедүптен ажыглап чорааны экология талазы-биле болгаш бойдуска үрегдээшкиннер таварыштырбайн, ону чогумчалыг ажыглаарының чаагай чаңчылдарын сайыраңгайжыдарына бо теория база практика талазы-биле улуг салдарлыг болур. Тывага бойдусту билдилиг ажыглап чорааның улусчу чаагай чаңчылдарына үнелел бердингени — тыва чоннуң амыдыралына, ажыл-агый чорудуунга ажыглап чорааны арга-дуржулганы чаа экономиктиг байдалдарда ажыглап, барымдаалап болур арганы берип турары-биле эртем ажылы үнелиг.

Чаа тудуг

КОЖАЛАРНЫҢ ДУЗАЗЫ-БИЛЕ

«Сибирь дугуржулгазы» каттыжыышкынның кежигүннери регионнарның деткимчези-биле российжи-моол кызыгаарның тыва участогунга чаа хараалдар тудуу бо чылын-на эгелей бээри чадавас.

Красноярск, Новокузнецк, Прокопьевск, Абакан, Томск хоорайларның болгаш Алтайның чагырга черлери Бора-Шай, Божалык, Ак-Чыраа, О. Шынаа, Аспайты, Кызыл-Хая хараалдарының тудуун акшаландырарынга чөпшээрелин бергеннер. Ук акшаландырыышкынның чамдыызы бараан чээлизи хевирлиг болур. Оларның кол негелдези чүл диве, ук черлерден шеригже келдирткеннер албан-хүлээлгезин маңаа эрттирер ужурлуг. Тываның акша-хөреңгизиниң күселибиле Качыкка болгаш Ары-Булакка ийи хараалды тудар. ТР-нин Чазаның сөөлгү хуралынга бо чылын-на белеткел ажылдарынга херек 200 млн. рубльди дилеп тыварын шинтпирлээн, а тудугнуң кол хемчээлин келир чылдың бюджединче киир бижиир.

Тыванын болгаш Забайкальениң кызыгаар округунуң командылалының эгелээшкининге Сибирьниң регионнарының изиг киржилгезиниң ужур-утказы билдингир. Рынок үезинде кызыгаар кежир контроль чок бараан шуужуу үүгле кызыгаар чоогу Тывага эвес, а Сибирьниң оске-даа областарынга база күзенчиг эвес экономиктиг айтырыгларны тургузарының айыылы бар.

Акы-дунма Моолга хамаарыштыр алыр чүве болза, ол шагда-ла бөдүнүң кызыгаарын быжыглап алган. Тыва участокта шеригни 19 кызыгаар роталарынга чедир ковудеткен, а бистиң таладан ук участокту үүгле 6 рота камгалап турар. Өскээр чугаалаарга, бир эвес моолдарда кызыгаарның 20-40 километринне бир хараал камгалап турар чүве болза, бистин бир хараалывыс-ла 800 ажыг километрни контроль-хайгааралга алыр ужурга таваржып турар.

Ю. НИКИТИН.

Камналга

6 МИЛЛИАРД

Кыш келирге-ле ырак-узак Мөңгүн-Тайга кожуунну албан, организация черлеринге одаар үүл айтырыы чидин-биле тургустунуп келир. Бо чылын ук кожуунуң улус өөредилге килдизи берге байдалдан үнериниң оруун тып, бот-муңгарлыг бар чыдар хире.

Кызылдан кожуун төвү Мугур-Аксынга чедир 1 тонна хөмүрнү сөөртүп чедиреринге 534 муң рубль чарыгдаттынар, а Чалаанадан — 318 муң рубль. Ынчалза-даа сөөлүндээзиниң хөмүрүнүң шынары куду деп моңгүн-тайгажылар хомудап чугаалаарлар.

Чоокта чаа кожуунуң школаларынга, уругларга салтарынга одаар үүлүг кожа-хелбээ Моолдан салып ап эгелээн. Моолдан Мугур-Аксынга чедир 1 тонна хөмүрнү сөөртүрге, 121 муң рубль болур, а Мөген-Бүреңге чедир үүгле 94 муң рубль. Мөңгүн-Тайганың улус өөредилге килдизиниң биске дыштаткаңын сөзүгаар алырга, бо бүгүден 6 млрд. рубль камнаттынып турар. Кадагааты чурттан кээп турар хөмүр-таштың шынары амдыы дээрезинде мүн-не чугээр, канчаарга-даа Чалаананыындан дээре.

Бистиң корр.

НИКУЛИННИҢ АДЫН — БАРЫЫН-САЯНГА

Красноярскиниң альпинистери Барыын-Саянның чоокка чедир ады чок турган шыпшыктарының бирээзинге улуг артист Юрий Никулиниң адын тыыскан.

Шыпшыкты шилип алганы таварылга эвес. Ооң бедии — 1921 метр, ук сан-чурагай Юрий Владимировичиниң төрүттүнген чылы-биле дүүшкек. Моон соңгаар артиске эң бедик тураскаал болур салым-чолдуг шыпшыкка алды кижиден тургустунган болук чедип чораан.

СОҢГУЛДАЛАР: Суму чагыргазы

ОЛ БИСКЕ ЭҢ ЧООК

Удавас тус чер чагыргаларының даргаларының болгаш парламентиже депутаттар соңгулдалары эгелээр болгай. Соңгулда дээрге томуйлаашкын эвес-ле болгай, а чоннуң шилилгези шын шилилге болур.

Соңгулда үезинде чоннуң кичээнгейлиг болуру чугула. Янзы-бүрү бодалдарга алыскан чамдык кижилер чон бажы төөредип, кошкак кижилерни кандыг-бир-ле арга-биле бодунче хаара тудуп, харын-даа садып ап, янзы-бүрү бүдер-бүтпес аазаашкыннар кылып, үеннеп турып бээрин билир бис. Чон ындыларга алыспас ужурлуг. Бодунуң хууда эрге-ажыын бодаан. кеди чок кижилер соңгул болбас. Эрткен оруувусту бөза утпас ужурлуг бис. Төөгү билбес —төөрээшкинге дүүшүл болур.

Чоннуң соңгулдаларга идепкейин көдүрүп, шын шилилге кылырынга дузалаар чер — Төп соңгулда комиссиязы болур. Соңгулда эрттлериниң эрги аргаларындан уштунар үе келген деп бодаар мен. Төп болгаш девискээ соңгулда комиссиялары кандидат бүрүзүнүң бот-шыпарларын, кандыг партиязын, кандыг бөлүктүң, кандыг бодалдыг кижизил деп үвени тодаргайлап таныштырар ужурлуг.

Чамдыкта кижилер кымны соңгуп алырын аайын тыппайн, дужа-келбиже соңгулкаар таварылга бо-ла турар болгай. Мен көдээде чурттап турар кижи болганымда, мөңгээ билдилиг, шыырак суму чагыргазы херек. Мурнуку чылдарда бис суму чагыргазының даргазын соңгуп алыр бис. Оон суму чагыргазының ажылдакчыларын томуйлап каап боор. Дужа-келбиже-ле кижилерни томуйлап, штаттарны тургузуп алыры. Чижээлээрге, паспорт столунун даргазы дижик. Ол үүгле ол ажылы-биле кызыгаарлаттынар, бухгалтер, кассир, секретарь база-ла ындыг. Үүгле ол-ла бичии ажылдары-биле кызыгаарлаттынарлар. Долгандыр амыдырал. чон-биле ажыл оларга хамаарышпас, ол дээш үүгле чагырга даргазы-ла дүвүрен чорун турар. Ажылдың мындыг стилиниң түннелинде, чон-биле ажыл кошкаар, янзы-бүрү чурум үрээшкиннериниң тыптын келир чылдагааны ында. Тыва Республиканың Чазак кежигүннерин кончуг шын шилип, тып турарынга чон, бистер таарзының турар бис. Шериг-оол Дизижикович үвенин кедизин бодап, ырак көрүп турар. Ынчангаш Чазак кежигүннеринге аныяк, шимченгир, эртем-билиглиг кижилерни, эртемденнерни киирип алганы кончуг шын. Президентивистен үлегер ап, ам келир суму чагыргазының ажылдакчыларына телептир, боттуг кижилерни шилип тывары чугула деп бодаар мен. Суму чагыргазының ажылының эрги ол-ла арга-хевирлеринден адырлып, ажылды чогаадыкчы езу-биле чорударны чугула. Чижээлээрге, суму чагыргазынга мындыг киллдистерни тургусса эки деп бодалдыг мен.

1. Өг-бүле киллдизи. Маңаа мындыг ажылдарны киирер: дузалал ажыл-агыйы, өг-бүледе ажы-төл кижизидилгезиг, өг-бүленің ээлериниң (адаөзениниң) педагогиктиг билиин көдүрер ажыл, эң эки өг-бүле дээш янзы-бүрү конкурс хевирлиг ажылдар, дээш оондаа ыңай. Өг-бүлеге хамаарышкан өске-даа ажылдарны тус черниң байдалдарынга даянып тып, чогаадып алыр.

2. Культура болгаш өөредилге киллдизи. Маңаа аныяктар, ясли-садик, школа, эмнелге-биле ажылдарны киирер.

3. Хоойлу-дүрүм киллдизи. Маңаа оорлаар чорук, арагалаар, янзы-бүрү от-сигем тыртар кижилер, шиитпирин чораннар-биле ажыл, Президентиниң, Чазактың хүлээп алганы янзы-бүрү доктаалсаавырларын чонга таныштырар, ооң күүселдезин чедип алыры дээш ажылдар, бойдус камгалалының хемчеглерл. школачылардан эгелээш, бүгү чоннуң юридиктиг билиин көдүрер талазы-биле ажылдарны киирер. Хоойлу-дүрүмге хамаарышкан өске-даа ажылдарны тодарадып алыр.

Бо ажылдарны билир, ону башкарып шыдаптар кижилерни суму чагыргазының кежигүннеринге соңгуп алыр болгаш оларга киллдистерни быжыглаар. Моон моонда, ам кым кассир, кым секретарь болурун оларның шыдаптар аайы-биле оларны томуйлаар. Суму чагыргазының кежигүннери каш кижи болурул, кандыг киллдистер турарын сумунуң чоннуң санын барымдаалап тургузар. Ниити башкарылганы суму чагыргазының даргазы чорудар. Сумуда бүгү-ле албан черлери, организация, ажыл-агыйларның удуртукчуларын башкарып шыдаптар, ажыл-агыйының бүгү хевирлерин анализтеп билир, делгем билиглиг, бурунгаар көрүштүг, талантылыг эштн суму чагыргазының даргазынга соңгул алыры кымга-даа күзенчиг.

Биске, көдээ кижилерге, суму чагыргазы эң-не чоок, бисти ылап билир, бис дээш рышкан өске-даа ажылдарны тус черниң байдалдарынга даянып тып, чогаадып алыр.

Ынчангаш мен, көдээ кижи, бодумга эң чоок сумум чагыргазы үе-биле деңге базып, таптаашкын хевириндеп уштунуп, чогаадыкчы, чаа езу-биле ажылдаарын күзээш, өске эш-өөр ону канчаар бодап чоруур ирги дээш бо үүлдү бижидим.

Бодалдарывыс, ажыл-хереевис таптаашкын үезиниң байдалынан ам-даа уштунмаан. Ынчангаш азырадыкчы хөөнден уштунмаан болгаш бот-башкарныышкынывыс сайзыравайн турар. Бот-башкарныларга чогундан кем-херек үүлгедиишкиннериниң адырлыы чадап турарывыс бо. Таптаашкын байдалында хевээр болгаш ам-даа үстүүрден айтыышкын манаар, бир-ле кижи биске эки чүвени кылыл эккен бээр деп бодалдан уштунмаан бис. Чурттан эрткен үевис ам эглип келбес. Үе чаа. Ооң аажы-чаңы, негелдези-даа чаа, өске. Ынчангаш тус чер чагыргаларын ажылхеректиң чаа арга-хевириниче, чаа боданыышкынче киирбес болзувусса, бот-башкарныларга сайзыравас. Ону сайзыраныр, чогаадыкчы, чаа езу-биле ажылдавас болзувусса, үптептонаашкын, хоозураашкын, кем-херек үүлгедиишкиннериниң адырлырывыс ылап-ла берге. Тус чер чагыргалары чаа ениң чаа арга-хевириниче кирбес болза, кандыг үеде чурттап турарывыс үр-ле үеде билдинмес турар. Эде тургустунуушкунувус бурунгаарлаавас. Дүү-далаш-биле соңгулдаларны эрттирбейн, бижырымчалыг боданып алгаш, сүмележип алгаш, чаа ениң чаа соңгулдаларын эрттирери күзенчиг.

Уван-оол МОНГУШ.
Таңды кожуун.

Кадыкшыл — байлаавыс

ЧОРГААРЛАНЫП ЧОРУУР

Республика эмнелгезиниң урология салбырында дөрген орун бар, нефрология—он орунуг. Ында колдуунда кезиишкин аргазы-биле эмнеп, аңаа белгелди эрттирип, аарыгны улам хаңы шинчилеп, тодарадыр. Салбырда дөрт эмчи болгаш элээн хөй санныг эмчи сестралары, санитаркалар ажылдап турар.

1997 чылдың чеди айда Серлиг-Хемнин Чайынды хөл бажынга ийи өг чайлаглап орган бис. Бир-ле хүн бажым, баарым аарааш, бүгү магабодум баксыраң келген. Тайга-таскыл черде улус ам канчаар, бир неделя хире аалымга эмнеп көрдүм. Черле хоржок, аарыым улам кедереп, чем безин чивестей бээримге, дуңмам оол кожуун төвүнче эмчи чалап, аттыг чоруткан. Дөрт хонганда, майгынга чыткаш, уругларымныг «вертолет. вертолет» дээн өөрүшкүлүг үннерин дыңнааш-даа турар харык чок. Ол вертолетка эмчи-биле кады «Өдүген» каттыжыышкынының даргазы Аппыш Самбуу база келген болду. Эмчи шинчээш, дораан-на республика эмнелгезинче чорудар деп шиитпирлээн.

Республиканың малчыннар эмнелгезинге мени улуг эмчи ээлдээ-биле уткып алгаш, дүн-хүн дивейн, ийи неделя дургузында эмнеп келгениниң түннелинде, каң-кадык сегип келдим.

Ажык сеткилдиг, бөдүүн ивижи кижи мен. Мээн амытынымны ап, буянын көрүүкөп вертолет экипажының капитаны Белекке, малчыннар эмнелгезиниң улуг эмчизинге, ооң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенимни илергейлеп, чымыштыг ажылжиниге чедиишкиннерни, аас-кежикти күзедим.

Виктор САМБУУ.

ШАҢНАЛ — ҮНЕЛЭЭШКИН

Тыва Республиканың Дээдү Хуралының (парламентизиниң) 1997 чылдың октябрь 31-де № 93 доктаалы-биле Тыва Республиканга корумчурум болгаш хөөйлу-дүрүм сагылгазын быжыглаарынга хой чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Хакас Республиканың прокурорунуң бирги оралакчызы **Анатолий Григорьевич ГОРЕЛОВТУ Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижиниби-биле шаңнаан.**

Куш фабриказы

ЧАҢГЫС УДАА ЭВЕС ТУРГУСКАН БИС

Көдээ ажыл-агый хүнүнүң бүдүүзүнде бистиң корреспондентивис Кызылдың куш фабриказынга чедип, ында ооң директору Хемер-оол Биче-оолович Куулар-биле ужурашкан. Ооң чугаазын моон адаанда парладывыс.

— Үе чеже-даа нарын боор гурза, Кызылдың куш фабриказының ажылчыннары бергелерге торулбайн, чонну дагаа эъдп, дагаа чуургазы-биле хандырар хүлээлгезин күүседип, багай эвес ажылдап турар. Өске бүдүүлүе черлери-биле деңнээрге, бистиң баазавыс кадагалаттынган. Ооң эт-хөреңгизи, цехтери бүдүн-бүрүн. Корпустарда байдал продукция бүдүреринге таарымчалыг болуп арганышаан. Бодувустың орулгавыстан кирген хөреңги-биле чаартылгаларны кылгылаач болгаш кылып ап-даа турар бис.

Ажылывыста бир шаптык болуп турар чүве чүл диве, дагаага хоолулуг, шынары эки чемнин чедишпейн турары болур. Ооң мурнунда чылдарда бо чемни Абакандың сөөртүп эккеп турган. Чемниң бот-хоржок, аарыым улам кедереп, чем безин чивестей бээримге, дуңмам оол кожуун төвүнче эмчи чалап, аттыг чоруткан. Дөрт хонганда, майгынга чыткаш, уругларымныг «вертолет. вертолет» дээн өөрүшкүлүг үннерин дыңнааш-даа турар харык чок. Ол вертолетка эмчи-биле кады «Өдүген» каттыжыышкынының даргазы Аппыш Самбуу база келген болду. Эмчи шинчээш, дораан-на республика эмнелгезинче чорудар деп шиитпирлээн.

Республиканың малчыннар эмнелгезинге мени улуг эмчи ээлдээ-биле уткып алгаш, дүн-хүн дивейн, ийи неделя дургузында эмнеп келгениниң түннелинде, каң-кадык сегип келдим.

Ажык сеткилдиг, бөдүүн ивижи кижи мен. Мээн амытынымны ап, буянын көрүүкөп вертолет экипажының капитаны Белекке, малчыннар эмнелгезиниң улуг эмчизинге, ооң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенимни илергейлеп, чымыштыг ажылжиниге чедиишкиннерни, аас-кежикти күзедим.

Виктор САМБУУ.

Парлалга албаны

БОДУН БИЛБЕС БОЛБАС ТЕНЕК

Чүү дээр ону, Тывага «соңгулдалар чөрүшкектери» көзээде нарын айтырыг болуп турган. Ылаңгыя, сөөлгү айларда байдал хүн бүрү өскерлип турган. Сактын көрээлдөр, улуг күжениишкиннериниң түннелинде, соңгулдаларга хамааржыр хоойлулар озалдаашкынныг хүлээп алдынган ышкажыгай. Конституциянын дүрүмнерин чайгылыш чок сагып ТР-ниң Президентизи хоойлуларга адын салган. Ынчалза-даа хоойлуларга ат салып турар өйде ооң элээн үүлдери «РФ-тиң хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумнарга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» российжи хоойлу-биле карышкактарлыы илерээн. А ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының туружу чаңгыс аай эвес, чайгылчак, билдинмес болган. Комиссияның мындыг аайлыг туружун база билип болур. Мунгашталчак байдалдан уштунары-биле, чөрүшкектиң берге «доңнашкаан» үзе шаварыбиле, Төп комиссия үш денелдин соңгулдаларын 1998 чылдың январь 18-те эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган турган. Мындыг шиитпир ол чокка-ла боттарының уг-шин билдинмес эрге-байдалынга шыыккан депутатче кордакчыларның улуг килеңин болдурган. Бөгүн, Төп соңгулда комиссиязының шиитпири хоойлу-дүрүмге таарышпас деп чүве каракка көскү. Ону бо чылдың ноябрь 6-да ТР-ниң Дээди Судунуң хүлээп алганы шиитпири бадыткап турар.

Бо тургустунуп келген политиктиг маргылдаага Чазакка удур күштериниң (оппозициянның) боттарының парлалга органнарын дамчыштыр кол буруудадыр кижизи — ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак. Сойгалаашкынныг, буруу шапкан үүлдериниң авторлары, оларның аразында кеезээде «хирлиг холун пашка суккан» чоруур. Бүгүле чаргы чарар органнарның эжиктерин калбаннаткан чоруур А. Ю. Кашин дээрге соңгулдаларның хуусаазының чайгылыышкыннарынга үүгле Президент буруулуг деп бөлиишкинни болгаш Тываның Президентиин болдуга таарынчыг политиктиг сорулгалар кончаан турар деп элдээртиглерни номчукчуларга сыгып турарлар. Өске солунарда Президент соңгулдалар-биле сагыштыг «мулдурлап» турар деп бодалды элээн чымчады номчукчуларга чедирип турар.

Бо өйде, бурган өршээп, соңгулдалар айтырыы чогумчуп эгелээн. Соңгулдалар 1998 чылдың февраль 8-те эртер деп тодараттынган. Чаңгыс эвес удаа «эгелеп» турган соңгулда кампаниялары амна, ТР-ниң Дээди Судунуң шиитпири республиканың массалыг информация чепсекторинге чырыкче үнүп, хөйге таныштырган соонда эгелээр. Сагындыраалыңар — мындыг чурум кандыг-бир кижиниң дуугай үзели эвес, а хоойлу-дүрүмнүң негелдези-дир.

«Политиктиг дүжүт ажаар» үе келген, Ангы-аңгы депнелдерлиг соңгулдаларның идеякейлиг киржикчилери боттарының политиктиг орулгакарылгазын түннээр үези. Чижээлээрге, хөй-ле шүүгү, курупо албан-хаакчыттарының, юристерниң чаңгыс эвес ажылының хүнүнүң дамдыктаачызы А. Ю. Кашиниң орулгазында чүү барыл? Бодунуң негелделеринге боду-ла азыптенээн чарбыттыныкчы соңгулда кампаниязын тастан эгелээр, хөй акша-хөреңги (харын, бодунуң карманы эвес, партиязының), хөй сагыш-сеткил күүнүн чарыгдаар апарган. Ам бодунуң чоруу чогувас бүдүүнче республика шиитилелиниң кичээнгейин хаара тырткан. сыгаттынган ажыы катап-ла «чарык кара деспизиниң» чанын орта дүжер дээш халаптары хайындырганы ол бе деп айтырыг чайгаар тургустунар. Шүүгүден ол соңгулдаларны февраль 6-да эрттирерин негээш, чадап каан. Чарбыгтынчак ат-алдар, турамык бот-алыышкыны Кашиндеи соңгукчуларны харын ырадыр. Соңгулда хуусаазын чылдырганы чүгле мөң ачымбиле болган деп А. Ю. Кашиниң ыят чок медеглелги политикадан ырак номчукчунуң безин караанга көскү боор. Багай үүл — чамдык кижилер аңаа бүүрөп боор. Хөрек кырында ындыг эвес. Төп комиссияның хоойлуларга көзүлдүр таарышпас шиитпириңге ТР-ниң Президентиин Ш. Д. Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттары эгезинден эгелеп-ле удур турган. Кашиниң хоойлуга дүүшпес хуусааны эде көөр деп бодалы шак ынчаар Президентиниң бодалы-биле хенертен дүгжү берген. Ш. Д. Ооржак ол талазы-биле чогуур дилээн ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязынче чоргускан, а Кашин ТР-ниң Дээди Судунче негелделіг билдириишкинин киргген. ТР-ниң Дээди Судунуң Төп комиссияның шиитпирин хоойлуга дүүшпезин өөренип көргеш, бодунуң эргези-биле соңгулдаларның хуусаазын 1998 чылдың февраль 8-те кылдыр тодараткан. Шүүгүнүң бо шиитпириңге Кашиниң удур болганы хамыкты кайгаткан. Үр болгаш кызымаккай турган тургаш чедип алганы чедиишкининге таарынмайн барган. Логика кайыл? Хевири, логика—логика чогунда (бо неитеретей, кыска чугааны бодунуң бодалыбиле херектери дедирленишкек хөрээжен кижиге адресээр) болган боор.

А ТР-ниң Президентизиниң туружу балдингир — соңгулдалар чүгле хоойлулар-биле дүүштүр эртер ужурлуг деп саналын кеезээде сагып келген. Соңгулдалар хуусаазы тодараттының турар өйдө ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы Президент-биле чугула айтырыгны сүмелешпейн барган болза-даа, Шериг-оол Дизижикович шүүгүге сайгарыышкынар көдүрбээн-даа, Дээди Судуң шиитпирин хамааты езу-биле ол толештиг хүлээп алган.

Демдеглен каар чүүл — А. Ю. Кашиниң эмин эрттир ужур эдеркчи чоруу хоойлулар ажылдап кылырынга, оларны чайгылыш чок сагыырынга моон соңгаар өөредилиг боор ыйнаан.

А. Ю. Кашиниң республикага чайгылчак политиктиг байдад туруп кээриңге, ниитилел тургузуунга чөрүлдөөлер уеринге ынаныр политиктиг ажыл-чорудулгазын ТР-ниң Президентизиниң, Администрациязының парлалга албаны буруу шавар ужурлуг. Соңгулдаларже политиктиг чижек чоруктарны шилчидери ниитилел нүүрүнге таарышпас.

ТР-ниң Президентизиниң Администрациязының парлалга албаны.

ХАРААДАЛЫВЫСТЫ ИЛЕРЕТТИВИС

А. А. Дугержаага харыы

Хүндүлүг Алексей Артаевич!

Силерниң 1997 чылдың ноябрь 13-те «Шын» солунга парлаткан «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарынга ажык чагаа» деп түүлүңер-биле таныштывыс. Хөйну көрген хоочун силерге улуг хүндүткелиг илереттишаан, бижээн түүлүңерниң аайы-биле силерге харыыны бээр ужурга таварыштывыс.

Солун арнынга маргылдаалыг айтырыгларны көдүрүп болбайн канчаар. Ынчалзадаа ол айтырыглар бүгү талазындан эки хынаттынган болгаш шынга үндезилеттинен турары албан болур ужуртлуг. Силерниң «Ажык чагааларда» Б. К. Күдеректи Дээди Хурал депутаттарындан «изии-биле камгалап» турар айтырыңар үндезин чок болганы-биле Дээди Хурал (парламент) Силерниң негелделериңер-биле чөпшээрешпейн турарын дыңнатывыс. Чүге дизе, бирээде, Б. К. Күдеректи Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыды кылдыр томуйлаарынга Дээди Хуралдың чөпшээрежилгезин бээринің дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Президентизи Дээди Хуралга киирбээн.

ТР-ниң президент соңгуулдаларының соонда, ТР-ниң Чазааның хевирлээшкининиң үезинде чаа томуйлаашкынларга чөпшээрежилге бээринің дугайында ТР-ниң Президентизиниң талазындан киирип турганы кандидатураларны Дээди Хурал 4 удаа сайгарып, шиитпирлеп турган болгай. Оларның аразында Б. К. Күдеректи ады чаңгыс-даа катап таварышпаанын база катап онзагайлап айыттывыс.

Ооң-биле чергелештир кымны сайытка саналдаары Конституцияда көрдүнгенин езугаар ТР-ниң Президентизиниң хереэ. Мынчап кээрге, ТР-ниң Президентизин, Дээди Хуралын база Б. К. Күдеректиң бодун эпчок байдалга таварыштырып турар-дыр силер.

ТР-ниң Президентизи Б. К. Күдеректиң кандидатуразын Дээди Хуралга, шынап-ла, саналдап киирер болза, ынчан депутаттар Силерниң кыйгырыыңарны канчаар барымдаалап көөрүн боттары шиитпирлээр апаар.

Ийиде, депутат Т. В. Николаева бодунуң хууда бодалдарын каяа-даа, ооң иштинде, солун арнынга-даа илередир эргелиг. Ынчангаш чүгле чаңгыс депутат Т. В. Николаеваның Б. К. Күдерек дугайында солунга бижип турар түүлдерин бүдүн Дээди Хуралдың адынга чыпшыр тудуп, бүгү парламентини буруудадыры канчап-даа чөптүг эвес. Оон аңгыда, хүндүлүг Алексей Артаевич, депутат Т. В. Николаеваның бодалдары-биле шупту депутаттар чөпшээрежип турар бе дээрзин кымдан-даа тодарадып айтырбаан болгай силер.

Бодун болгаш номчукчуларны хүндүлээр автор бүрүзү парладып турар түүлүнде факт, барымдааларны бүзүрелдиг кылдыр ыяк тодарадып, хынап алыр хүлээлгелиг. Ол дугайында Россия Федерациязының «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Хоойлузунда айтып каан. Солунга шүгдүнүп, хынаттынмаан материал парладырын, номчукчуларга шын эвес медээлер тарадырын адаанывыс хоойлуда хоруп каан дээрзин «Шын» солуннуң кол редактору база билген турар ужурлуг.

А. А. Дугержааның «Депутаттарга ажык чагаазы» республиканың Дээди Хуралын үндезин чок черге баттаарының болгаш буруудадырының ажык хевири болу бергенинге хараадалывысты илереттивис.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. А. БИЧЕЛДЕИ.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ БОЛГАШ КҮЗЭЭШКИН

Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентизинде) «Бистиң бажыңывыс—Россия» деп ниитилел-политиктиг шиитчээшкинниң фракциязын тургусканы-биле силерге байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер.

Республиканың хоойлудүрүм үндүрер дээди органынга бурунгаар депутаттыг келгени хоойлужудулга ажылдарынга киржилгени, парламентиге боттарының политиктиг шугумун чорударынга болгаш Шимчээшкинниң республикада организациязының чоп мурнунга ат-алдарын, хүндүткелин бедидеринге улуг салдарны чедирер.

Төлээлекчи органда фракция—политиктиг ишдир, Тываның келир үеде-ги политиктериниң мергежиир школазы.

Үре-түңнелдиг политиктиг ажылды, быжыг кадыкшылды, аас-кежиитэ күзедим.

«Бистиң бажыңывыс—Россия—Тыва» деп ниитилел - политиктиг шиитчээшкининиң Чөвүлелиниң даргазы
Ю. АРАКЧАА.

БИЧЕ СЕТКИЛ

ОРУККА ЧУГАА

Улуг-маанга, чазаглыг дээш хандыг оруктарны чок дээр. Амы-хуумуң чоруун чогудры-биле машина доскан оолдар чаныга келдим. Үр болбазында чиик машина чоруп өлүр. Чүгле човаачы. Доскаларның «дүрүмүн» езугаар холум кодүрдүм. Машина доктаашкан. Мээң баар чаримче чоруктуг човаачы болду. Ийи-үш оолдар аът чарыжы көөрү-биле олуруптулар.

Дөртен хар ажа дүже бергеш, шилгедек мага боттуг оолдуң ыңдазында чугаакыры аажок. Амгы бо үе-чадада амыдыралдың берге, нарын апарганын Якутия, Бурятия дээш, оон-даа өске чурттакчылыг черлерде чоонуң амыдыралын көскү чижектер-биле тайылбырлап чор. Чугаакыр оолдуң бичө сожай бөзрич ажыглап, айтырыглар салдым. Ол дээрге алыс чуртуңар, ат-сывыңар дээн ышкаш үүр мек айтырыглар-дыр ийин.

— Барыын-Хемчик, культура шугумунда ажылдап чор мен, мени Дугар-Сүрүк Ооржак дээр.

— Артист силер бе?— деп улам сиңиктим.

— Чок акым, аная ажылчы мен. Саян артында суурларда аът-терге, хол-биле кылыр ажыл колдаан ийин Бистер ышкаш машина-трактор, солярка-бензин дээр эвес. Ол тергеанге аът-сиген, өгкөзү дээш, сөөртпес-ле чүвезин чок.

Магададым. Шаанда бистерниң ада-өгбелеривис аът-шары, терге-шанаан ажыглап чордулар. Бүгү чүвени хол-биле кылыр, күш үндүрбес, дер төкпес ажыл чок-ла болгай. Тараапы хол-биле кезеп, бастырар, арыглаар, савалаар, а сиген ажылы кайы хире чымыштыг ийик. Ынчангы кижилериниң мөге-шыырак, аарбас-аржыызы, үелап-човаарган-даа чорбас-ла болгай. Бир-бир бодаарга, езулуг-ла спортчулар ол эвеспе. Чиир аъш-чеми шынарлыг. Эът, сүт, а сүттү шайгылаштыр ижип чораан. Амгы ышкаш өлүрар сандайың бар эвес, сөгедектеп, маспактаныр, диз баштап—каш ынзы орар чүве. Ам ыңдыг уйгу-чыдын чок, ажылдап чоруур кижилер санныг-дыр ийин. Дыңнаарга-ла, «оорга-мойнум, хондрозум, давлением» дээш, аарбасла чери чок. Эртеннерде суда шимчээшкиннер кылган, ойнаан, шашкылашкан турар ийи-чаңгыс кижилерни көөрдүр мен. Демги кара ажыл кижилери дег дадыгыышкыларда оларда каяа турар—деп, чугаалап орду.

— Чөп-ле чугааладыңар, огнум, кижи бүрүзү силер ышкаш чүвени сайгарып чоруур болза, ынчан бүгү-ле чүве чогуур деннелге турардыр ийин. Хөй күш үндүрүп, могап-шылап, кара дерин төп чоруур болза, амы-дырал баксыравас, амгы ышкаш арагалаар, оорлажыр, өлүржүр, күштен-күчүлээр дээн хевирлиг күзенчиг эвес хамчык «аарыглар» турбас ужурлуг. Көрүңер даан, тарааны таранындан, черни чарып болбаазыратканы, суггарганы кезери, бастырары, арыглаары дээш, стол кырынга чедир чеже ажыл негеттинер-дир? Хире-шаам биле мал-чер, тудуг-сууржудулга ажылдарынга киржип өстүм, Берге-даа, солун-даа. Кол-ла чүве — кижиниң кылып, бүдүрген ажылының үре-түңнелинде боор чүве. Ам чурттаза чогуур назынынга чедир чеже кижилер чедир чурттавайн турар-дыр. Арагө-хымыстың шынары баксыраан. Кара-бора аъш-чем, харын-даа аш ижинге демги «технарь» дижир ийикпе, чувезинге хораннаныр, кижилерниң хорап турарын көрден. Оон коргунчуг чүве—чаштан-сиген бажы тыртып, эки туразы-биле албыстап, кыдыын үреп чоруур аныяк кижилериниң коргунчуун. Өстүрүп ал дээш мал үзүп бээрге, ону азыраптар кижилер санныг-дыр ийин. Мону өлүрүп чивит дээш хой баглап бээрге, ону арыг-силиг, ишти-аштап, ханын кудуптарлаа ховар-ла боор. Аът-шары, терге-шанакты ажыглап, аңдазын-биле тараа тарыыр болза, бензин-солярка, артык кезектер дээр эвес. Ону ажыглаары база амыр эвес-тир ийин. Ол терге-шанаан, аңдазын-иливирик, баг-аргамчыр, хомут-дуган, шылыың, эзерчонаан, чулар-чүгениң дээш, херек чүүлдер кайы хөй. Оны ышкаш чымчак сеткилдиг, хүндүлээчел чоп көрбээн бис. Назы-хар улгады берген, аныяк-даа эш-өөрлеривис эңдерик. Дузааргак, херек апарганда олар кижиден чузун-даа харамнанмас—деэш, тывалаа чугаалай бээрге, пат кайгаам мен.—Чаа көшкен, чаш ажыл төлдүг уруг келген. Эн турган бажыныныста олуртуп алдывыс. Ындыг кижилерге дузалавайн, кымга дузалаар. Арга-сүмевис-даа бээр-дир бис. Кол-ла чүве корум-чурум, арага-дарыга хөңну чок, ажылчын-на болза. Адын безин билбес бис—деэш, хүлүмзүрду.

Каттаар дей берген бис. Каа-Хем кожуунуң Күндустуг суурда кожавыс уруг, Зоя Эртинеевна Амбаржы:

—Олуруптуңар, акый, Баятай тайгазындан киш-кулаалаарывыс ол—деп сүмеледи.

Қажан-даа, каяа-даа чончу, чугаакыр, биче сеткилдиг кижилер-биле душчуп, чугаалажып аралажыры ышкаш өөрүнчүг чүве чок. Оон-на кижиниң сагыш-сеткилинге чайгаар-ла амыдыралчы, хөй-хөй деңнелгелериг чүүлдер төрүттүнер. Ындыг кижизиг, мөзүбүдүштүг кижилер арбын-на болзун деп бодай бээр сен.

Тежит ЭРЕНЗЕН.

Өг-бүле эмчилер

АЖЫЛЫНГА БЕРДИНГЕН

Өвүр-чаатының чок дээн эрестериниң бирээзи, малчын Базыр-оол Монгуштуң он бир ол, қыстарының үшкү қызы Өлчеймаа Монгушовна Базыр-оол Хандагайтының ортумак школазын дооскаш, эртем-билигниң далайынче шымнып, мал эмчизиниң мергежилин шилип алган.

Тес-Хемниң Чыргаланды сумузунуң чурттакчызы Севек Увангурларның сес ол. қыстарының дөрткү оглу Владимир Увангур Самагалдайның ортумак школазын дооскаш, дээди эртем чедип алыр дээш Саян артынче ужар-хемеге олурупкан иргин.

Аныяк ол азы қыска эртем херек болбайн канчаар, Улан-Удэ хоорайның көдээ ажыл-агый институдунга сургуулдай берген кап-кара карактарлыг, чугажак ак шырайлыг, ортумак дурт-сынныг, чугаакыр болгаш чазық аажы-чаңныг Өлчеймаа Базыр-оолдуң база хүн херели сиңген хүрең шырайлыг, кара-сарыг ажык карактарлыг эр Владимир Увангурнуң шилип алган эртем-билии база мал эмчизи болуп, оларны ужураштырган. Студент найыралдың сырыны танышпырып чорза-чорза, ынакшылдың дээди чалгыы бөле шапкаш, сагыш-сеткилдиг иштики делегейинге чаа оттуушкунну болгаш ынаныштың, идегелдиг, бот-боттарынга бүзүрелин боттандырган.

Хоглуг, болгаш харысалгалыг студент чылдар найыралдың чалбыраажынга эргкеш, аныяктар ханы билчир апарганда, институттуң билиг өргээзинден байырлаштырыр, үдепкен.

Ак-көк дээрлиг, чечек-чимистиг хемнерлиг, аржаан сугларлыг, хөлдерлиг болгаш ховузунда малы хараган дег кажарааннашкан, даглыг болгаш таңды-сыннарлыг Тыва эртем-билиглиг оолдар-қыстарын өөрүшкү-биле үткаан. Оларның аразында дээди эртемниг мал эмчизиниң дипломун туткан Өлчеймаа Базыр-оол, Владимир Увангурну Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы Тес-Хем кожуунче ажылдаары-биле орукту айтып чоруткан.

Самагалдай суурда кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелели «Ак-Эрик» колхозче (амгы «Қызыгаар» совхоз) Владимир Увангурну улуг мал эмчизинге, а Өлчеймаа Базыр-оолду мал эмчизи кылдыр томуйлап, күш-ажылчы делгем орукче аътқарыпкан.

Үениң өскерилгени, кижилериң күрүне өнчүзүнге ээхарысалга чогу, кударалдыг хунук сеткилинге, каржы-хажагай чорукка эккеп шаштырганы хомуданчыг-даа, хараданчыг-даа.

Дээди эртемниг аныяк эмчилер Владимир биле Өлчеймаа Увангурлар ажыл, амыдыралы кидин түлүк, доктаатан черниге чогаадыкчы, бөримчелиг үезинде чагырыпдужаар чоруктуң тергиделе эгелешийбайн барган. Эрээн-шокар элезиниг Эрзинге, кайгамчыктыг кара ыяштыг, тарлан-шокар Каа-Хемге ийиийи чылдарда улуг мал эмчиледип, Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы томуйлап, ажылдаткан. Ынчалза-даа хөй чоннуң эдээндеч туттунуп, эктинден даянып, тус-тус кожууннарның ажыл-амыдыралы-биле таныжып, хөйну көрүп өөренгени амыдыралчы практика бооп, хөй арга-дуржулганы берген.

1976 чылдан эгелээш Тес-Хем кожууннуң төп мал эмнелгезинде доктаап, ажылдап чоруурлар. Өлчеймаа биле Владимир Увангурларның аныяк-чалыы чылдары үгле күрүнезинге экономиканы бөдидерингге бараалгаттынган. Хоочуннарның чугаазы-биле «коммунизм» үезинде халдавырлыг кодур аарыглары болгаш брушеллез, туберкулез (өкпе-хөрек, хан аарыглары) нептеренгей турган. Ол аарыгларны узуткап, чок кылган.

1976 чылдан бээр Владимир биле Өлчеймаа Увангурлар кожууннуң төп мал эмнелгезинің улуг эмчизи харысалганы мойнунга үүктеп, төлептиин көргүскен. Малчыннар аалы эмчилериниң ийиги өг-бүлези. Өлчеймаа Увангурнуң аппарады (эмчилер коллективи) хөй қыргылдазынга, мал чеми белеткелинге, хөйниити шефтээшкиннерден чыда калбайн, судалдыг холубиле тудуп, ажылдап чораан. Ол сумуларның тос эмчилерин болгаш төпте дөрт эмчилерни билдилиг удуртуп, башкарып шыдаан. О. М. Увангур совхозтардан «Таңды Сыны» Саяна Доктуут, «Қызыгаарда» Ланчыы Булак, О. Шынаадан Егор Поротов болгаш Дүреш Элбек, Сергей Базыр база хоочуннар Василий Товуу, Долзат Анандай база Дарья Ивановна (қайызы-даа аравыста чок), ол ышкаш ветлабораторияның директору, күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг мал эмчизи аттыч эдилекчизи Товуу-биле аарчиик, берге чүъктү бир денге үлежип, арга-сүмелиг ажылдап келгенинге чоргаарланыы чоруур. Чону чоорган, хөй хөйлең деп чүве ол ыйнаан.

Күрүне малы хөй турар үеде чурттакчы чоннуң қадыкшылы эки турган. Ынчаш күрүне малчыннарның социал камгалалынче улуг кичээлгейни салып турган, эки үе болгай. Амгы үеде өкпе-хөрек брупеллез, хан базыышкыны болгаш өске-даа аарыглар малчыннар ортузунда көвүдээн дээрзин Өлчеймаа, Владимир Увангурлар дүвүрей болгаш сагыш човаашкылыбиле чугаалап олурарлар.

Мотоок ТИРЧИН.
Самагалдай.

ДҮВҮ ЧОК КАЛЧАА ДАЛАЙ

УЛАМ-НА ДЭЭШТИГ БОЛЗУН

Арагалаашкынның хоразының дугайында тускай тайылбырның хереэ чок. Арагалап чоруур кижилер боттары-ла ол дугайын чугаалап чоруурлар. «Шын» солунга чоокта чаа үүнүн эгелээн «Дүвү чок калчаа далай» деп рубриканың адаанга парлаттының турар материалдарның номчукчуларга ужур-дузазы кончуг улуг-дур. Ол дугайында Қызыл хоорайда «үңгүрлерде» чурттап турар чамдык тываларның арага-дарыга сундулуунуң, ында өг-бүлелериниң амыдыралының бергезин кончуг шын бижээн-дир.

«Үңгүрлер» дээрге, орус дылда «трущобы» деп сөстү ынчаар очулдурган деп билип олур мен. Шын очулгадыр. Шынап-ла, түр када туттунган, ажылчыннар херек үеде қылдынган ындыг чуртталга черлери кайда-даа эңдерик. Чурттакчыларның боттарының буруузу-биле ол ниити чуртталга шөлдери «үңгүрлер» болу бергени маргылдаа чок, шын. Чүнүң-даа мурнунда өг-бүлелер чурттаар қылдыр таарыштыр қылган бо оран-савага чурттакчыларның арага-дарыга хандыкшаанының багай уржуктары кожазында чурттакчыларга халаны чедирген. Қым-даа болза чанында, кожазында эзирик кижилер шимээргеп, дүн-хүн чок шуугап турда, канчап олуртунар боор. Қызыл хоорайда ол «үңгүрлерде» чурттакчылар ол хүн үнген солунну номчуп, оон түңнел үндүрген болза қылдыр бодай бээр-дир мен. Ниити чуртталга шөлүнде кожа өрээлдерде чурттап олурар улустуң чамдыктары үргүлчү-ле арагалап турары шын ышкажык. Харын-даа ындыг чурттакчыларлыг «үңгүрлер» чоогунга кем-херек үүлгедиглери болгулап турган. Арагачылар өг-оранынга өскен уруг-дарыгның корумчуруму канчап эки болур чүвел? Бир эвес мээң ыңдыг бодалымга чөпшээрешпес улус бар болза, Қызылдың «үңгүрлериниң» арагачы өг-бүлелериниң уруг-дарының өөредилгези, оларның корумчурумунуң дугайында чурттакчылар боттары сайгарып көрзүннер. Кем-херекке онаашкан аныяктар аразында бо «үңгүрлерден» кижилер бар бе? Ону чажыргаш чоор, назы четпээн, азы чеде-даа бергеннер херек үүлгеткен болза, оон дөзү чогум кандыг чылдагаандан болганыл деп кижилер сайгарар болза эки боор.

«Шынның» бо рубриказының адаанга чырыттынып турар материалдар арагалаашкынның үнүп турар «уязынче» чоокшулап бар-ла чыдардыр. Харын-даа чурттакчылыг черлерде арага-дарыга хандыкшылдыг кайы өг-бүле, қымнар барыл деп, тус чер чагыргаларынга даңзызын тургузуп, хөйнуң мурнунга билиндирер болза эки деп бодаар мен. Оон башка, тыва-лар, шынап-ла, «калчаа далайга» дүжүп өлүр деп бардывыс деп, сөөк-язы чону дээш сагыжы аарыг чоруурларга каттыштым.

Сөөлгү үеде солун, сеткүүлге шугүмчүлеткен чамдык кижилер суд дамчыштыр чаргы-чаалы қылып, ат-алдарым бужартаткан дээш хомудалдар үндүрүп турары билдингир болгай. Арагалаары дээрге, ниитилелге хамааржыр кижиниң эргези деп, хоойлу езугаар алырга шын-на ыйнаан, Шынап-ла, араганы тывалар анаа эвес «ак чем» диди-ле ыйнаан. «Араганың қырынга ыяап-ла чам үнер» деп кончуг шын, дорт сөглээн үлегер домакты утпайн көрээлицер.

Хөй чылдарда тудугга болгаш өске-даа черлерге ажылдап чордум. Араганы бодал чок ижип чораан аныяк оолдарны-даа сактып кээр мен. Олардан эки кижилер үнмээн. Чүгле боттары эвес, оларның ажы-төлү база багай кижилер болу бергилээниер. А эки ажылдап, амыдыралынга қызымак, арага деп ажыг сугну шеглеп чораан улустуң амыдыралы кончуг эки, ажытөлү эртем-билиглиг, қадыкшыырак болганын бөгүн салаа базып санап олур мен.

«Шынның» арыннарынга арагалаашкынга удур бижип турар үүлдерге кижи бүрүзү каттыжып, солун, сеткүүл номчувас, арага-дарыга сундулуг кижилерге «Шын» солунну албадап номчудуп көрзе кандыгыл? Ажык-чарлыг чорук, кижилериниң эргези, демократия дээш-ле, хөрээн шаштынып, өскелерни «сургап» чоруур кижилер езулуг-ла бо нарын ажылга киришсе эки эвес ирги бе? Бодум чүгле кара ажылчын чораан болгаш, чедип алган эртем-билиим-даа чок. Ол хиремде солун, сеткүүл, ном-дептер номчуур мен. «Шын» солунумдан кажан-даа чарылбайн чор мен. Бо сөөлгү каш айларда номчуштуг апарган «Шындан» дүвү чок калчаа далайдыва дүжүп бар чыдар тывалар (бистер аан) дугайында үүлдер номчааш, сагыжым дөстүнместей бээр апарды. Ооң мурнунда эскербейн чораан-дыр мен. Ам көөрүмге, тывалар арагага эмин эрттир сундугуп бар чыдардыр.

Арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер. Ооң бир аргазы— солун, сеткүүлге шүгүмчүлелдиг чырыдары кончуг дээштиг. Мону тус черлерде бижикчи эштер черле шыырак чырытса эки боор.

Бүрбүл-оол КЫРГЫС.
Хоочун тудугжу чораан.

Боттуг чижек

«ДИЛЕНЧИЛЕР»

Кырым сынар, моон соңгаар базаар, рынокче черле кирбес мен. Чүге деп айтырарлар тыпты бээр боор. Кайгап хангаш канчаар силер, бодумга болган таварылга чүве ийин оң. Даап согледи деп каразый бербес силер.

Дыштаныр хүнде үе эрттирер дээш эвес, каш акшам-биле чиик өртектиг бараан-сараан садыш аарын кордап, базаарга чеде бердим де. Балдыр кошкак кижиде менде чүү боор, дөө-ле медээжок ховар дээн бараан кайгаар харык бар эвес, кайда-ла чиик өртектиг барын харандым. Кайгамчык чоор, ынаар-мынаар хайынган чоп аразындан ийин эр менче кончуг кичээнгейлиг шыгааган турлар. Чүү ыңдыг төрел-дөргүлүм ирги қылдыр бодап, чип каггы дег үзе кайгап алган эрлерже көре бердим. Ол-дур бе диген ышкаш оларың менче дорт-ла чаза базып кириптилер. Келген дораан каткы-итки суг салба чүве, хүлүмзүрүүн харам чокка сы базып турар эрлер болду.

Оларны мен база-ла бир черге эки-ле көргеним, харын-даа таныырым кончуг. Сагынгаш-даа хоржок болдум. Кажан-бир шагда таныжар, билчир чорааным-на аргажок хиреліг.

Шала-була амыр-менди солуштувус бе азы канчалдывыс оң, ийи «төрел» мени ак-мак чедирер хире эвес болу бердилер. Бирээзи мырыцай хырбаланыр дей берди:

— Чаңгыс-ла дилег бар ийин бо — дээш, холумну улам дыңзыг аспактааш, арын-шырайы шириини кончуг болу берди. — Хөй-даа эвес чүве-дир ийин. Беш-ле муң аан...

— Бо шагда беш-баш муң дээрге акша эвес-тир. Ынаар октаптар чүве-дир — деп бирээзи эжин үзе кирип, боксак октаар саваже көргеш айытты.

— Беш-ле муң чедирбейн турар улус-тур бис ийин — деп, чаңгыс борбак арбайны чара дайнап үлежип чораан эжи чүве дег, чаңнап турар эш уламчылады.

— Бо ат болду-ла. Дүргедептиңер! — деп, мени коңгүс таныыс хирезинде бирээзи мырыцай өрелиг чүве дег кынныып, бажынче айытты.

— Менде артык акша кайда боор — деп, карманымда каш-ла санныг акшамны барык өчүүр чыгыы харыыладым.

Дөө-ле хайныып турар чон аразындан мени көрүп кааш, ушта чүткүп келген ийи эриниң артында арыннары чырыш дили. Қыцчыктырар хире эвес апардылар.

— Беш-баш чүве чүү боор. Даарта, соңгузу хүн берип-тер мен — деп шала чопшулү чугаалай-дыр.

Рынок деп адаарывыс ырма сынчыг үеде мен ышкаш кижилерге беш муң дээрге улуг түп-дүр. Ийи чүстү немептер болзумза, ийи хлеб өртээ-даа чеде бээр. Ол хире чиик өртектиг хлеб садыш турарлар база бар ышкажык. Бо удаада карманымда санныг акшам хлебке-даа эвес, кыш кел чыдар болгаш чиик өртектиг идикке өйлеп каан хөрецгим-дир. Канчап ону чириптер ийик мен. Мындыг диленчилерге берипкеш, қызыл-даван қылаштаар дээн эвес аан. Харыы-даа чок, улус аразынче кире қылаштай бергеш, үглеп келген ийи арагачыдан мүн-не адырлып алдым.

Бараан-даа көргенде чок, канчаар-даа аргажок дуурайлап келген ийи эрден дезип, базаардан дүрген үнер дей бердим. Хая көрдүнүп, кирип келгеним эжиктен өске талазынче углай бар чыдырымда, шенээмден бир кижи тырта каапкан. Сактырымга ужубажы бустур чыгаан демги ийи диленчи эриниң бирээзи мени сегирип алган ышкаш болду. Чүрээм аксымга келген дивеспе.

— Чоп кончуг эшкедеп бар чыдыр сен, эш? — дизе-ле шагда кады ажылдап чораанным, ам та чүнү қылып турарын билбес мен, шаандала бичин ажылдап алган хөрецгизин арагага харам чокка үндүр салыптар эр бо турла.

— Далажып бар чыдыр мен. Ажылым бар кижи мен — деп, чүвениң шала чиктиин билгеш, мегелеп-ле дүжүрдүм оң.

— Ча-чаа! Ажыл кайнаар дезе бээр чүвел. Дириг чорда ажыл кижини кажан-даа кагбас-тыр ийин. Бөгүн арай багай чор мен. Дүүн бичин ижипкен, баш аарын эдип кор. Харыызын кайын уттуптар ийик мен — деп, ол шынын сөглей-дир.

Акша бар деп билип каар болза ол, шынап-ла, менден адырлыр эвес хиреліг. Көпеесөм чок деп мегелеп чыткаш, дүрген-не адырлып алдым.

Чиик өртектиг идик көргенде чок, дүрген-не арлы бээр деп бардым. Базаардан чүгле үнгелек чыткаш, ийи хөрээженге ужуражы бердим. Сарыг-суг өртээ бербээн дээш, чум-кандыым-даа арттырбадылар. «Кандыг өр дээр боор сени. Қыстарга чаңгыс шил «пийба» өртээ харамнаныр кижини. Карманында акшаңбиле чем садыш чигеш тырлып ол!» — деп, бирээзи ойнай-сылдай карганды.

«Тфук! Ажы-төлге аъшчем сатпайн канчаар. Оларым мени манап олурарлар болгай. Кулугурлар боор. Карганып алган. Хамнары кайда бардылар. Бо кончуг каргыштыг хөрээжоктарның кара аксын чайладып алыйн» — деп иштимле чугааланып, базаар хажыызында орук аксында херим қыйында хуваанак, көзер туткулаан олурар улусче базыптым. Шак арай эртежиксимээр болгаш, төлгечилер ам-даа келбээн хире.

— Силерге кым херегил? Мен эвес ирги бе? — деп, черле каразы бе, куу оңу мат кара апарган чүве бе, тырылунну албадап номчудуп көрзе кандыгыл? Ажык-чарлыг чорук, кижилериниң эргези, демократия дээш-ле, хөрээн шаштынып, өскелерни «сургап» чоруур кижилер езулуг-ла бо нарын ажылга киришсе эки эвес ирги бе? Бодум чүгле кара ажылчын чораан болгаш, чедип алган эртем-билиим-даа чок. Ол хиремде солун, сеткүүл, ном-дептер номчуур мен. «Шын» солунумдан кажан-даа чарылбайн чор мен. Бо сөөлгү каш айларда номчуштуг апарган «Шындан» дүвү чок калчаа далайдыва дүжүп бар чыдар тывалар (бистер аан) дугайында үүлдер номчааш, сагыжым дөстүнместей бээр апарды. Ооң мурнунда эскербейн чораан-дыр мен. Ам көөрүмге, тывалар арагага эмин эрттир сундугуп бар чыдардыр.

Арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер. Ооң бир аргазы— солун, сеткүүлге шүгүмчүлелдиг чырыдары кончуг дээштиг. Мону тус черлерде бижикчи эштер черле шыырак чырытса эки боор.

Бүрбүл-оол КЫРГЫС.
Хоочун тудугжу чораан.

Тайга эдээнге келгеш, машинавыс тургузуп каапкаш, аъшчемивис алгаш сын кырыынче базыптывыс. Кадырын! Ол-ла боор дээш бир бедикке үнүп бээр сен. Ам база кудургай, база катап бедик. «Кертип» тура хүнзээш, арай боорда тайга кырынга үнгеп. Агаарның магалыын! Талыгыр, калбак-делгем. Чедер иштиадышта дег. Черлик хаваннар, адыглар, аң-меңниң изи эңдерик. Өрт чиш каапкандаа болза, шаавыс-биле каттап алгаш ээпкен бис. Машинавыска кээп турувуста, дүн дүшкен.

— Харың каш апарганы? — деп сонуургай-дыр.

—Улгаткан-улгаткан, 60 шагда ашкан.

— Ой, өршээзин! Кончуңарны але, акый? Ынча ырак, кадыр-бертти тоовас— деп кайгап, магадааш уламчылады:—Мени буруудатпайн көрүңер! Силерге хилинчек қылдым! Эртен қылаштап-даа албас боор силер. Ынчалаадаа кадыкшылга эки аян-чорук болду—дей-дир. Эртем каяа тоор ийик мен. Мал магап үндүрүп-киирип турумда, менче каттырып:

— Кандыг-дыр силер, ирем? — дей-дир.

— Аная, аная, уруум! Харын-даа улам сергек апардым!—деп баштаңгандым. Ол хөй ажы-төлдүг, аныяк, ажылышчы өг-бүле-биле ынчаар таныышкан бис.

Қажан-даа, каяа-даа чончу, чугаакыр, биче сеткилдиг кижилер-биле душчуп, чугаалажып аралажыры ышкаш өөрүнчүг чүве чок. Оон-на кижиниң сагыш-сеткилинге чайгаар-ла амыдыралчы, хөй-хөй деңнелгелериг чүүлдер төрүттүнер. Ындыг кижизиг, мөзүбүдүштүг кижилер арбын-на болзун деп бодай бээр сен.

Тежит ЭРЕНЗЕН.

ОРУККА ЧУГАА

Улуг-маанга, чазаглыг дээш хандыг оруктарны чок дээр. Амы-хуумуң чоруун чогудры-биле машина доскан оолдар чаныга келдим. Үр болбазында чиик машина чоруп өлүр. Чүгле човаачы. Доскаларның «дүрүмүн» езугаар холум кодүрдүм. Машина доктаашкан. Мээң баар чаримче чоруктуг човаачы болду. Ийи-үш оолдар аът чарыжы көөрү-биле олуруптулар.

Дөртен хар ажа дүже бергеш, шилгедек мага боттуг оолдуң ыңдазында чугаакыры аажок. Амгы бо үе-чадада амыдыралдың берге, нарын апарганын Якутия, Бурятия дээш, оон-даа өске чурттакчылыг черлерде чоонуң амыдыралын көскү чижектер-биле тайылбырлап чор. Чугаакыр оолдуң бичө сожай бөзрич ажыглап, айтырыглар салдым. Ол дээрге алыс чуртуңар, ат-сывыңар дээн ышкаш үүр мек айтырыглар-дыр ийин.

— Барыын-Хемчик, культура шугумунда ажылдап чор мен, мени Дугар-Сүрүк Ооржак дээр.

— Артист силер бе?— деп улам сиңиктим.

— Чок акым, аная ажылчы мен. Саян артында суурларда аът-терге, хол-биле кылыр ажыл колдаан ийин Бистер ышкаш машина-трактор, солярка-бензин дээр эвес. Ол тергеанге аът-сиген, өгкөзү дээш, сөөртпес-ле чүвезин чок.

Магададым. Шаанда бистерниң ада-өгбелеривис аът-шары, терге-шанаан ажыглап чордулар. Бүгү чүвени хол-биле кылыр, күш үндүрбес, дер төкпес ажыл чок-ла болгай. Тараапы хол-биле кезеп, бастырар, арыглаар, савалаар, а сиген ажылы кайы хире чымыштыг ийик. Ынчангы кижилериниң мөге-шыырак, аарбас-аржыызы, үелап-човаарган-даа чорбас-ла болгай. Бир-бир бодаарга, езулуг-ла спортчулар ол эвеспе. Чиир аъш-чеми шынарлыг. Эът, сүт, а сүттү шайгылаштыр ижип чораан. Амгы ышкаш өлүрар сандайың бар эвес, сөгедектеп, маспактаныр, диз баштап—каш ынзы орар чүве. Ам ыңдыг уйгу-чыдын чок, ажылдап чоруур кижилер санныг-дыр ийин. Дыңнаарга-ла, «оорга-мойнум, хондрозум, давлением» дээш, аарбасла чери чок. Эртеннерде суда шимчээшкиннер кылган, ойнаан, шашкылашкан турар ийи-чаңгыс кижилерни көөрдүр мен. Демги кара ажыл кижилери дег дадыгыышкыларда оларда каяа турар—деп, чугаалап орду.

— Чөп-ле чугааладыңар, огнум, кижи бүрүзү силер ышкаш чүвени сайгарып чоруур болза, ынчан бүгү-ле чүве чогуур деннелге турардыр ийин. Хөй күш үндүрүп, могап-шылап, кара дерин төп чоруур болза, амы-дырал баксыравас, амгы ышкаш арагалаар, оорлажыр, өлүржүр, күштен-күчүлээр дээн хевирлиг күзенчиг эвес хамчык «аарыглар» турбас ужурлуг. Көрүңер даан, тарааны таранындан, черни чарып болбаазыратканы, суггарганы кезери, бастырары, арыглаары дээш, стол кырынга чедир чеже ажыл негеттинер-дир? Хире-шаам биле мал-чер, тудуг-сууржудулга ажылдарынга киржип өстүм, Берге-даа, солун-даа. Кол-ла чүве — кижиниң кылып, бүдүрген ажылының үре-түңнелинде боор чүве. Ам чурттаза чогуур назынынга чедир чеже кижилер чедир чурттавайн турар-дыр. Арагө-хымыстың шынары баксыраан. Кара-бора аъш-чем, харын-даа аш ижинге демги «технарь» дижир ийикпе, чувезинге хораннаныр, кижилериниң хорап турарын көрден. Оон коргунчуг чүве—чаштан-сиген бажы тыртып, эки туразы-биле албыстап, кыдыын үреп чоруур аныяк кижилериниң коргунчуун. Өстүрүп ал дээш мал үзүп бээрге, ону азыраптар кижилер санныг-дыр ийин. Мону өлүрүп чивит дээш хой баглап бээрге, ону арыг-силиг, ишти-аштап, ханын кудуптарлаа ховар-ла боор. Аът-шары, терге-шанакты ажыглап, аңдазын-биле тараа тарыыр болза, бензин-солярка, артык кезектер дээр эвес. Ону ажыглаары база амыр эвес-тир ийин. Ол терге-шанаан, аңдазын-иливирик, баг-аргамчыр, хомут-дуган, шылыың, эзерчонаан, чулар-чүгениң дээш, херек чүүлдер кайы хөй. О

ЧУРТТАКЧЫ ЧОН. ООҢ КАДЫКШЫЛ БАЙДАЛЫ

1996 ЧЫЛДЫҢ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЦАР

Тыва Республиканың Чазаа 1997 чылдың июль 24-те **«Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң 1996 чылда кадыкшыл байдалының дугайында»** № 278 доктаалды хүлээп алган. Чуртта, республикада тургустунган экономиктиг, социал-политиктиг чамдык бергедээшкиннер чурттакчы чоннуң социал байдалынга, кадыкшылынга хамаарышкан айтырыгларны долузу-биле шиитпирлээр арганы болдурбайн турар. Ынчалза-даа республиканың Чазаа чоннуң кадыкшылының айтырыын доктаамал контрольга ап, ол талазы-биле элээн каш хоойлуларны, нормативтиг актыларны хүлээп алгаш, оон күүселдезиниң талазы-биле боттуг хемчеглерни ап келген болгаш ол ажыл ам-даа уламчылап турар.

Тус доктаал Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызынга, кожууннар, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорай чагыргаларынга эмнелге албан черлериниң ажыл-ижин экижидерин, чурттакчы чоннуң аразынга профилактиктиг ажылды күштелдирер талазы-биле хемчеглерни алырын айыткан чугула документ дээрзин айытпышаан, улуг-биче тыва чоннуң кадыкшыл байдалының көргүзүглериниң допчулалын парладывыс.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ САНЫ ЧЕЖЕЛ?

1997 чылдың эгезинде республиканың чурттакчы чонунуң саны 309,2 муң четкен, азы сөөлгү беш чылдарда 3400 кижи немешкен. 1992—1996 чылдарның иштинде төрүттүнген чаштарның саны эвээш болганындан 15 хар чедир уругларның саны 3000 кижиге кызырылган. Ол-ла 1992 чылдан эгелеп ажылдаар назы-хар үезинде кижилерниң саны 3800 чедир өскен.

Өг-бүле тудуп, бадылашканнарның саны эвээжээнга чайгаар өзүлденің кудулаарынга чедирген. Оон-биле кады бадылажылга чок иелерден төрүттүнген чаштарның саны ковудеп турар. Ол талазы-биле көргүзүглер Россия Федерациязының көргүзүглериниң 2 катап хөй. Кижилериниң өлүп хораар чоруу 1992 чылда 1000 кижиге хамаарыштыр 9,8 тургач болза, 1996 чылда ол көргүзүг 13,3 кылдыр улгаткан. Республиканың чеди кожууннуда чурттакчы чоннуң өлүп хораар чоруу кызырылза-даа, арткан он кожууннарда байдал нарын болуп артпышаан.

Чоннуң иштинден кижилөөнің өлүр чоруунуң чылдагааннарында эң-не хөй хуунуң хан эргилдезиниң аарыгларындан болган өлүм-чидим ээлеп турар. Туберкулез аарыындан хораар чорук 1992 чыл-биле деңнээрге, 7 катап ковудээн. Божаан иелеринің өлүрү бедик боон артпышаан. Иштиг-сааттыг хөрээженнер божун турда, азы оон соонда янзы-бүрү чылдагааннар-биле бергедээнинден 1996 чылда оон кижи өлген. Бо талазы-биле көргүзүглер Россияның сан-түнүн 2 катап ажып турар. Ол шыкаш 0-дан 1 хар чедир уругларның өлүп хораар чоруу чавырылбаан.

АМЫДЫРААРЫНЫҢ ХЕМЧЭЭЛИ

Россияның Күш-ажыл яамызы бүгү чуртта амыдыраарының кудуку хемчээлин доктааткан. 1996 чылда республикага ол көргүзүг [illegible] бир кижиге онаштыр 528 муң 240 рубльге деп. Орулгаларны ук көргүзүгден оранчок куду кижилернің саны 1992 чылда 56,2 хуу турган болза, 1996 чылда ол сан 78 хуу четкен. Россияның чурттакчыларының чүгле 24 хуузу амыдыралынга чединмес боон турар. Оон мурнунда чылдарда амыдыралынга чединместерге хөй ажы-төлдүг база долу эвес өг-бүлелер, инвалидтер, пенсионерлер, студентилер хамааржыр турган болза, амды үеде ол категорилга хөй саныг ажыл чоктар база немешкен. Чыл эгезинде ажылчоктарның иштиг саны 4977 кижи болган, азы эрткен 1996 чылдың көргүзүүнден 810 кижи хөй. Кызыл, Бии-Хем, Улуг-Хем, Эрзин, Бай-Тайга кожууннарда база Кызыл хоорайда ажыл чок кижилер көвей болуп турар.

Чурттакчы чоннуң кадыкшылының чайгаар өзүлдезиниң база бир магадылалы чурттаар оран-сава-биле хандыртынганы болур. Тывада бо чугула айтырыг ам-даа чедир шиитпирлеттинмээн. Оон-биле кады чуртталга бажыннарын, эң ылаңгыя көдээде изиг суг-биле хандырыр, чаагайжыды тударының көргүзүглери кудуку деңнелде.

Бо бүгү чылдагааннар иштизи-биле өг-бүленің амыдыралынга, кадык чаагай чоруунга, чайгаар өзүлдезинге багай салдарны чедирил, өлүп хораанарның саны эвээжетпейн турар.

КӨРГҮЗҮГЛЕР УЛУГ БООП ТУРАР

Иштизи-биле эрткен чылда улуг кижилериң аарыыры 2,7, ээлээди уругларның 23,6, бичии чаштарның 11,2 хуу чедир кызырылган. Ижин-баар, хан эргилдези, төрүмелинден кемниг, эндокринологтуг аарыглар уругларга болгаш улуг кижилерге бо-ла таварыжыр болза, ыжык аарыгларындан колдуунда-ла уруглар аарын турар. Оон иштинден улуг болгаш бичилевиниң аарыгларында нерв системазының болгаш тыныныг органнарының аарыглары бирги черде, оон ынайлаарга ижин-баар, анемия, кеш аарыглары дээш, оон-даа өске.

1996 чылдың түңнели-биле алырга, ыжык аарыгларындан аарааннарның саны ковудеп турар. Шак ол бөлүктүң аарыгларындан аарааннарның болгаш өлгеннериң саны 100 муң кижиге хамаарыштыр 150,5 биле 119,1 болган. Ааран кижилериң саны 1995 чылга деңнээрге, 7,8 хуу өскен, өлгеннериң саны 2,2 хуу болуп, барык-ла өскериле чок арткан. Өкпе, ижин, кызыл-өөш, уруг савазынга ыжык тыштып, рак аарыынче шилчээнинден хөй кижи хораан. Ыжык аарыгларындан аарааннарның саны 100 муң чурттакчы чонга онаштыр 1995 чылдың көргүзүглерин ажып эрткеш. 1996 чылдың төнчүзүнде 333 кижи четкен.

Сөөлгү беш чылдарда туберкулез талазы-биле эпидемиологтуг нарын байдал тургустунган. 1996 чылда туберкулезтан аарааннарның саны 14 хууга өскен. Туберкулезтан чаа (бир дугаар) аараан 894 кижи демдеглеттингеи. оларның 354-ү ИХЯ-ның эдип-чазаар колонияларындан кирген. Аараан кижилерниң хөй кезин 20—39 хар аразында назылыг, ажылчоктар, пенсионерлер, инвалидтер боон турар. Туберкулезтуң өөскээнинің кол чылдагааны болур социал-экономиктиг адырда бергедээшкиннер бо бүгүге улуг салдарны чедирее-даа, оон-биле кады чурттакчы чоннуң ыңай-бээр аргыжын, кожер чоруу, ИХЯ-ның күш-ажыл-биле эдип-чазаар колониялардан үнген аарыг кижилер база чурттакчы чоннуң флюорографтыг шинчилгезинин санын туберкулезтуң эмнээри берге, хонылаан чадаазынга чедирил турар. Оон-биле чергелештиг туберкулез эмнелгелериниң материал-техниктиг баазазының кошкаа, эм-тан-биле долу эвес хандырылга, алдынып турар профилактиктиг хемчеглернің куду деңнелинде боон турар.

1996 чылда республиканга сифилис аарыы өскүп, 10,8 хууга ковудээн. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Чеди-Хөл кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда байдал кончуг нарын. Найысылалда сифилистен аарааннарның саны 7,1 катап, Улуг-Хем кожуунда 18 катап өскен.

Гонореядан аарааннарның көргүзүү 1995 чыл-биле деңнээрге кызырылган. Аарыг кижилериң аразында 19 хар иштинде база 30 хардан өрү назылыглар хөй боон турар. Республикага өөскүп үнгеи кодур аарыын эмчилер чавырылдырып эмнээннер.

КАНДЫГ ААРЫГЛАРДАН ААРЫП ТУРАР БИС

Нинти наркология аарыгларының көргүзүү республикада бедик боон турар болгаш бо талазы-биле РФ-тың саныын 1,5 катап ажып турар. 1994 чылда Россияга алкоголизмден аарааннарның саны 100 муң чурттакчы чонга онаштыр 161 кижи болза, 1995 чылда ол сан 155,3 кылдыр баткан. Тывада бо көргүзүглер чылдан чылче өзүп турар: 1994 чылда 73,7, 1995 чылда 81,1, эрткен чылы 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр алырга, 123,6 хуу болган. Арагадан эмнеткеннериң (чажыт) саны 1388 кижи, азы 1995 чылдыындан 1,05 катап эвээш. ТР-ниң күрүнеиин статистика эргелелиниң дыңнатканы-биле арага болгаш оон кылыгларындан хоранпаныр олгеннериң саны 1994 чылда 173 кижи, 1995 чылда 151. 1996 чылда **153 болган.**

Чылдан чылче наркотиктиг бүдүмелдерге хандыкшылдыгларның саны ковудеп турар. **1995 чылдың төнчүзүнде 601 наркоман, психотроптуг бүдүмелдерге хандыкшылдыг 46 кижи демдеглеттинген.** Бо көргүзүгнүң өзүлдези 1986 чылда эгелээн болгаш, 100 муң кижиге онаштыр 225,7 хуу боон, бо талазы-биле РФ-тиң көргүзүглериндеи 5 катап хөй.

Үстүнде саннар-биле танылжып тура, наркоманнарның хөрек кырында саны оон көвей боон турар дээрзин айтыр апаар. Чүге дизе аарыг кижилер учетка туруп, эмпедириндеи ойталаан таварылгалар кайы көвей. Ынчангаш наркоманнарның саны айыттынган көргүзүглерден 5—10 катап хөй деп эксперттер түүнээн.

ИЕ-ЧАШТЫҢ КАДЫКШЫЛЫ

Иелериң болгаш бичии уругларның кадыкшылыг көргүскен сан-түң ында байдал экиживейн турарын айтып турар. Божуп турар иелериң иштинден кадыкшылы эки кижи кончуг эвээш боон турар болгаш анемиядан аарып чоруур хөрээжен чоннуң саны 1,7 катап улгаткан. Сааттыг хөрээженнериң кадыкшылы ындыг кошкак болганындан божуур бетинде, азы божаан соонда, олар бергедээшкиннерге таваржын, өлген кижилериң саны кызырылбайн турар. Оларның хөй кезин хөй хан чидиргениинден чок болган. Чамдык кожууннарда божаан иелериң өлүп хораарының көргүзүглери иштиг республиканың ортумак көргүзүүнден ажыл турар.

Чаа төрүттүнген чаштарның өлүп хораар чоруу 2 катап өскен, оон чылдагааннары сепсис, төрүмелинден кемниг, өкпе-хөрек аарыглары дээрзе тодараттынган, 1996 чылда бичии чаштарның өлүп хораарының көргүзүү 38,6 хуу болза, ол оан 1995 чылда 31,7 хуу турган. Иштизи-биле божаан иелериң өлүп хораар чоруу Бии-Хем, Чеди-Хөл, Өвүр кожууннарда эвээжээн-даа болза, республиканың он кожууннуда бо көргүзүг ужуктаан болгаш Россияның көргүзүүнден 15 катап ажып турар. 1996 чылдың отчедундан алырга, 14 хар чедир уругларның аараанының дугайында сан-түң оон мурнундагызындан кызырылза-даа, байдал дүвүренчиг боон артпышаан. 1996 чылда коклюшка удур тарыышкынны чорутканының түүнелинде ук аарыг чавырылган.

1995 чылда республиканың «Соңгу үүктүң уруглары», комплекстиг программаны хүлээп алган. Ында сес аңгы адыр бар. «Өг-бүле планнаашкыны», «Айыыл чок иелчаш программазы», «Чаш уругларга аъш-чем болбаазырадыр индустрияны хөгжүдери», «Инвалид уруглар», «Соңгу үүктүң уруглары», «Салым-чаяанныг уруглар», «Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаары». Бо программаның кол сорулгазы уругларның кадыкшылын экижидери, социал-экономиктиг бергелериниң оларны камгалаары, чаш кижи бүрүзүнүң кадык-чаагай чоруунга өг-бүленің ролюн

ИЖИП ТУРАР СУУВУСТУҢ ШЫНАРЫ

Суг хоорзаларын дамчыштыр кээп турар чер адааныг болгаш чер кырының ажык черлеринде ижер суг республиканың суг хандырылгазында кол черни ээлеп турар. Иштизи-биле ижер сугнуң шынары экижин турза-даа, Кызыл, Бай-Хаак, Шагаан-Арыгның суг арыглаар тудугларында байдал нарын болуп артпышаан.

1996 чылда хоорайның санитар-эпидемиологтуг төвү тус тудугларның берге байдалының дугайында айтырыны хоорай чагыргазынга Чазакка каш удаа тургузуп келген. Бо талазы-биле тудугларны септээринге, алгыдарынга, чаа объектилерни тудары-биле 4 млрд. рубльдің ажылыг кылыр дугайында республиканың Чазаа 1996 чылдың май 24-те № 229 доктаалды хүлээп алган. Акшаландырыышкын чогундан ол доктаал күүсеттинмээн. Комиссия бо бүгүнү өөренип көргеш, 1997 чылда бюджеттен дашкаар кирген оруулгаларны дарый дуза хереглеттинип турар арыглал тудугларыныд ажылчын байдалын экижидеринче ажыглаарын тудуг болгаш архитектура яамызынга, чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга сүмелээн.

Черниң ханызындан үндүр сордуруп ап турар өрүмнеп каскан кудуктарда сугнуң шынары 1995 чылдың деннелинде хевээр. Бай-Тайга, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик, Таңды, Барыын-Хемчик кожууннарда кудуктардан ижер сугнуң шынары куду деннелде дээрзи демдеглеттинген.

МИКРОКЛИМАТ

1996 чылда республиканың күрүне санитар-эпидемиологтуг хайгааралында 364 үлетпүр объектизи, оон иштинде хуу өнчүнүң 48 (1995 чылда—347) бүдүрүлгезинде 39 муң 647 кижи, оларның 9 муң 994-ү хөрээженнер болган.

Бүдүрүлгелериниң ажылдаар черлериниң микроклимадын. азы хоралыг доозун, каракка көзүлбес бүдүмелдериниң хемчээлин хынаарга, санитар нормаларынга 57,4 хуу, чырык-биле хандыртынганы 52, даан-шимээнден камгалаттынганы 100 хуу дүүшпес болганы илерээн. Ажылчынарның кадыкшылынга хоралыг болгаш айыылдыг байдал кодээ ажыл-агыйнын янзы-бүрү адырларында хеваар артып турарының кол чылдагааны бүдүрүлгениң технологтуг чорудулгазының чедир сайыраваны, кол фондуларның, дериг-хереклелдериниң, механизмнериң эргижирээни, санитар-техниктиг хереклелдериниң ажылының беримче чогунда боон турар. Акшаландырыышкынның кызырылганындан үлетпүр-бүдүрүлгелериниң медпунктуларын хагдынган. АТП-2, «Агроүлетпүр-транспорт-2», «Орук тудуг эргелели-1», дааранылга фабриказында, алгы-кеш заводунда, пассажирлер АТБ-зинде фельдшерлериң санын кызырган. Кылып чоруткан эмчи шинчилгелериниң үезинде ажылчынның колдуунда тынын органнарының, сөөкшыцган системазының, бүүрректер болгаш хан базыышкынындан аарып турарлар хөй болган. Кодээ ажыл-агыйы бүдүрүлгелериндe хоочураар бруцеллезтуг кижилер 1992 чылда—4,11, 1993 чылда—18, 1994 чылда 29, 1996 чылда 6 ындыг таварылга болган. Кол-ла үүүл санитар дүрүмүн хажыдып, арыг-шеверни сагыйын турарында.

УРУГЛАРНЫҢ КАДЫКШЫЛЫ

1996 чылда уругларның өөренип турар болгаш күш-ажыл кижизидилгезинге ажыктыг ажыл кылыш турар черлериниң байдалын хынаан. Лабораторлуг арга-биле база тус өөредилге черлериниң микроклимадын хынаан, чогуур ужурлуг санитар нормаларынга дүүшпейн турарын тодараткан. Школа назыны четпээн уруглар турар садиктер болгаш өөредилге черлери (школа) бичии уругларның кадыкшылынга хорш чедирбес байдалдарны чедир магадылаан шыдавайн турар. Чижээ, кышкы үеде чылыг-биле четче хандырбас, чогуур температурлуг норманы сагыйын турар. 1995 чылдан эгелеп Кызылдың школаларында өөреникчилериң саны санитар норма-чижектен ушчок ажып, үш сменада өөренип турда, арыг-шевер сагылгазының дугайында чугаалаарын безин берге. Акшаландырыышкынның үзүктелин турарындан иштиг өөредилге черлеринде уругларның чеменнилгезин организастааны кудуку деннелде. Школачыларның изиг чем-биле хандырылгазы 50 хуу кызырылган.

Бичии уругларның аразында шээр аарыглардан аарааннар бар. Сифилистен 18 кижи ааран, оон иштинде 1 харлыг үш, оон артканнары 14 харлыг ээлээдилер бар.

КАДЫК КАМГАЛАЛЫНЫҢ КУРЛАВЫРЛАРЫ

Чылдың статистика отчедун алгаш көөрге, 1996 чылдың төнчүзүнде Кадык камгалал системазынга 77 эмнелге албан черлери, 6 диспансер, 16 поликлиника, диш аарыгларын эмнээр бир поликлиника, «дүрген дуза» чедирер 4 станция чонга бараан болуп келген. Кызылдың эмчи учреждениези ортумак тускай эртемниг кадрларны белеткеп турар.

1996 чылда республиканың бүгү эмнелге-профилактиктиг албан черлери долу күш-биле ажылдаан. Иштизи-биле 5632 орун турган, аарыг улусту чыттырып эмнээр талазы-биле көргүзүглер 10 муң чурттакчы чонга онаштыр алыога, 185,1 хуу азы РФ-тиң көргүзүүнден 46 хуу ажыг турар. Оон-биле чергелештиг хүндүсү стационарларның саны калбарып турар. Акшаландырыышкын чегей болганындан эмнелгеге чыда эмнеткеннериң саны 10,7 хуу кызырылган. Бир аарыг кижиге 6,1 катап эмчи дузазын көргүскен, кодээ черде бо көргүзүг 3,3 хуу боон турар. Эмчилериң саны 8,5 хуу көвүдээн болгаш 108 кижи четкен. Ортумак тускай эртемниг эмчи кадрлары 53 хуу болуп, 3 муң 901 кижи болган. Эмнелге черлериниң материал-техниктиг баазазының күштелдиреринге доктаамал сагыш салып келген. Улуг-Хемниң Хайыраканда 40 кижи чыдар эмнелге, Каа-Хемде 60 кижи чыдар эмнелге, Туран хоорайда 300 кижи хүлээп алыр поликлиника, Сут-Хөлде 48 орунныг божудулга бажыцын ажыглалга киирген болгаш улусчу аргалар-биле эмнээр медицина төвүнүң бажыңын делгемчидип, алгыдыр туткан. Республиканың чеди кожууннуда 1769 м² шөлдүг чурттаяга бажыцнарын туткаш, эмчилерге хүлээткен. 1993—1996 чылдар иштинде «дүрген дузаның» 105 машиназын садып алган. Тес-Хем, Өвүр кожуун эмнелгелериндe рентген кабинеттерин, Шагаан-Арыг эмнелгезинде 50 тонна ногаа шыгжамырын, Кадык камгалал яамызынга хамааржыр складты тудуп кылган.

ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ ДЭЭШ ЧАРЫГДАЛДАР

Кадык камгалал яамызының 1996 чылда бюджедиин 420,866 млн. рубль (1995 чылдың ортөктери-биле). Хиреша-биле акшаландырганының түүнелинде ол сан-түңден 146,663 млн. рубльди кадык камгалал системазының эмнелге албан черлеринге, туберкулез, шээр аарыглар, уругларның болгаш инвалидтерниң камгаладылгазы дээш, оон-даа өске айыткан соруулгалыг программаларны күүседиринге ажыглаан. Барыын-Хемчик кожууннуң болгаш Кызыл хоорайның эмнелге албан черлериниң акшаландырыышкыны куду деннелде болган. Үндүрүп берген акшатүн-биле шалың акшазын долу төлеп бээриниң аргазы чок болган база эмнер-биле аъш-чем өртээн дуглап шыдаваан. Акша айтырыы иирын болганындан эмнелгелер чылыг, чырык, электри, коммуналдыг ачы-дуза дээш чарыгдалдарының өртээн шилчитпээннер. Эмнелгелериниң хөй кезиниң тудуглары 50-60 чылларда туттунган болгаш эргижирээн боон турар. Бүгү эмнелге албан черлериниң 1997 чылдың январь 1-де өрези 112.268 млн. рубль боон турар. Ийи хар чедир бичии уругларны халас сүт болгап сүт кылыглары-биле хандырарының айтырыы чедир шиитпирлеттинмээн. 1996 чылда бир литр сүттүг ортаа 2 катап өскен. Акша чогундан уруглар эмнелгелериниң сүт кухнязы «Сүт» АП-ге хөй өрелиг боон турар.

1996 чылда албан камгаладлыг медицина системазының тус чер фондузу-биле 24 эмнелге албан черлери керээ чарыш алгаш, 11,199 млн. рубльди ажылдап алган. Республика чергелиг тускай соруулгалыг программаларның күүселдезинге 3,185 млн. рубль чарыгдаттынган.

Эмнелге ажылдакчыларының бир айда алыр шалыны ортумаа-биле 752 муң рубльге деп: эмчи—1,214 муң рубль, медсестра—622, санитарка — —353 муң рубль.

Бюджет акшаландырыышкынының хандырылгазы хереглээнинден чылдан чылче кызырлып орар: 1993 чылда —76,3 хуу, 1994 чылда — 69 хуу, 1995 чылда—45 хуу, 1996 чылда чүгле 38 хууга акшаландырган боон турар.

МЕДИЦИНАНЫҢ НИИТИ БАЙДАЛЫ

Чуртта тургустунуп келген экономиктиг нарыыдаашкынар республиканың кадык камгалал албанының ажылыг эжижидер арганы бербейн турар. Ынчалза-даа эмнелге ажылдакчылары ол бергелеиин ажып эртер сорулганы салган. Бүгү-ле бар курлавырларны, аргаларны өөренип көргеш, республика эмнелгелериниңде хоорай эмнелгелери аңгыланып, эде тургустунган. Хуу аптекалар костүп кээн, чонга ачы-дузазын чедирил эгелээн. Сөөлгү беш чылдарның дургузунда тус адырга элээн каш доктаалдарны, нормативтиг актыларны хүлээп алгач. Оон иштинде чурттакчы чоннуң кадыкшылының дугайында, ие-чаштың кадыкшылын камгалаар дугайында, малчын хөрээженнер, оларның уругларының кадыкшылы, бюджеттен камгаладлыг медицина системазынга киреринің дугайында, тарылганың ужур-дузазының дугайында, дүрген дуза станциязының ажылын эжижидер дугайында дээш, оон-даа өске чугула документилерни хүлээп алган. Чыл эгезинде республиканга иштизи-биле 77 эмнелге-профилактиктиг албан черлери ажылдап турган. Материалдыг байдалы бергеден келгени-биле Бии-Хемде участок эмнелгези хагдынган. Тожуда участок эмнелгеан амбулатория апарган. Чадаанаңың шээр аарыглар диспансери кожуун эмнелгезиниң салбыры болган. Хөй кижи күжү, акша, чылыг, чырык чарыгдалдары үнүп турган чыттырып эмнедир участок эмнелгелерин хүндүсү стационар, амбулаториялар кылдыр эде тургузар ажыл уламчылап турар.

«Тыва Республиканың девискээринге ВИЧ инфекциянын халдавырлыг аарыглары болдурбас дугайында», «Донорлар дугайында» Хоойлуларның төлевилелдерин, диабет (чигир аарыы), паркология албаны, иштиг өөредилге черлериниң өөреникчилериңге эмчи дузаазын эжижидер дугайында дээш, оон-даа өске доктаалдарны республиканың Чазаа ажылдап кылгаш, өөренип көөрү-биле Дээди Хуралга дамчыдып берген.

ЭРТЕМ АЖЫЛЫ

1996 чылда ТР-ниң Кадык камгалал яамызының чаныында хөй угланыышкынныг эртем ажылы кылыр лаборатория чурттакчы чоннуң кадыкшылын быжыглаар талазы-биле айтырыларны шинчилээрин уламчылап турар.

Акша-төгерик айтырыы чеже-даа нарын болза, Бай-Тайга кожууунче эртем-шинчилел экспедициязын чоруткан. Томскиниң эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары-биле демнежип, «Шивилиг» аржаанының ажык-дузазының дугайында эртем ажылын кылган. Чедер хөлдүң чайгаар бүткен эм шинчиринің, оон курлавырларының дугайында шинчилелдер доозулган. Эртем ажылдакчылары медицина-биологиг талазы-биле шинчилел ажылдарга багай эвес түңнелдерни чедип ап турар.

БҮГҮ ТАЛАЛЫГ ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Үстүнде айыткан саннаа, фактылар республикага социал-экономиктиг байдалды чогумчударының дарый хемчеглерин алыры негеттинип турар дээрзин айтып, оон иштинде аныяк болгаш долу эвес база хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткиири чугула дээрзин көргүзүп турар. Аарыг-аржыктан болуп турар өлүм-чидимниң анализин кылып көөрге, хан эргилде системазының аарыглары колдаа турары чурттакчы чоннуң бөлүктериниң сагыш-сеткилл (психиказы) дүвүрелге азып, байдал берге дээрзин херечилеп турар. Ол ышкаш янзы-бүрү кемдээшкиннерден, хоранныыышкынчардан өлгеннериң санын эвээжедир талазы-биле тускай хемчеглерни алырын үе негеп келген. Иштилелдің демократчааны-биле чурттакчы чол психологтарга, ламаларга, хамнарга, биоэнергия-биле эмнээрлерге, экстрасенстерге кадыкшылын эжижидин алыры-биле хөйү-биле кирип турар аргалыг болган. Ынчалза-даа бо чорук чамдык таварылгада аарыгларны хоочуратканындан чоннуң өлүр чоруурунга салдарны чедирип, бирги ээлчегде, аарыг кижиниң мага-бодунга органиктиг өскерилгелерни болдурбушаан, аар аарыгларга чедирин турар.

Хамаатыларның кадыкшылын камгалаары — күрүнеиин кол сорулгазы болганда, халдавырлыг эвес аарыглардан баш удур камгалавырының тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылырын үе негеп келген.

Амыдыраарының деннелиниң кудулааны, бүгүдеп барыктыг эмчи дуза чедирилгезиниң баксырааны, бирги ээлчегде, ие хөрээженнерге болгаш бичии уругларга салдар чедирип, ие-чаштың өлүр чоруун чавырылдырбайн, чурттакчы чоннуң кадыкшылы байдалының көргүзүглерни кудулаткан. Келир салгалдың ажы-төлүнүң быжыг кадыкшылы иштиг чуртта, республикада тургустунган экономиктиг берге байдалдың эжижиринден, иштилелдің тодуг-догаа, кадык-чаагай амыдыралындан дорт хамааржыр.

Чурттакчы чоннуң ажылчок кеезеңге, оон иштинде бичии уругларга камгаладлыг медицинаның ачы-дуза чедирилгезиниң айтырыглары чедир шиитпирлеттинмээн. Чогуур эмчи дузаазын долузу-биле алырын болдурбайн турар.

1996 чылда кадык камгалал шугумунга тургустунган бо байдал чоннуң кадыкшылының хевирлээшкини дорайтап, оларның кадыының шыпары баксырааны республикада социал-экономиктиг байдалды эжижидериниң талазы-биле тургузукчу ажыл-ишке чоннуң киржилгезинге шаптыктап болурунуң барымдаазы бар. Ынчангаш, чүгле Кадык камгалал яамызының, санитар-эпидемиологтуг хайгааралдың күрүне комитетиниң болгаш аптека эргелелиниң күжү-биле бо айтырыларны шиитпирлээри болдурмас болгаш маңаа бүгү талылыг деткимче, дуза көргүзери чугула боон турар-дыр.

Солун кижи-биле чугаа

ДЭЭР УКТУГ ХАМ... СӨӨК ЧОНУКЧУЗУ

«Кижиниң шокары — иштинде, чыланыңшокары — даштында». Чүге-де ийик, тыва улус кижиниң шокарын бэгэй чүүлдерге дөмейлеп бодап чоруур. Ол ындыг эвес, кижиниң иштики оран-делегейи, ылаңгыя эки чүүлдер-биле кезээде долдунган, чаныда чораан кижи эскерее чажыттарлыг, эки талаже чая баскан турар дээрим ол. Эң ылаңгыя мээн ам бо чүүлге бижиир бодап турарым Даш-оол Буевич Күнгаа ышкаш «чыткан хой тургуспас» ооҗум мөзүлүг, өртектиг чүве-биле домей, шоолуг чүве ыыттавас кижилериң иштики делегейинче кирип, ында чажыттарны ажыдып алыры берге.

Мээн чаңгыс классчым Айыыр, күдээм болур Бадаа Буевичилериң улуг хазы Даш-оол Буевич-биле чаңгыс Эрзин кожуун чурттуг болгаш, ону чуруп тырттырар мастер чонар-даш, ыяштан мал-маган, аң-мең дүрзү-хевирин чазаар ус-шевер, биргээр чугаалажарга, «алдын холдуг» кижи дээрзин шагда-ла эскерип, көрүп, билип келген мен. Ынчалзажок сөөкке ук чүүлдерин ол-ла хевээр «дүжүүттер» кижи деп көрдүм. Бир чажыт ол.

А ону ызыгуур салгаан хам дээрзин кажан бо башкылама Самагалдаңга дуган ажыдып алгаш ажылдап турда, көрген мен. Ынчан мен өөм иштин орук аайы-биле башкыга кирип алыр дээш эвлчег манап тургаш билдим, бүзүреллим. Ынчан бир малчын хөрээжен кижи, Белдир-Арыгдан келген дээрзин тода сакты-дыр мен, малдарының чидип турарын башкыга чарбыттынды... Соок болгаш, бистерге бетин өрээлде орган улуска, ийи кижиниң хана ажылдыр чугаазы тода дыңнадып турар болду. Башкыыс Даш-оол Буевич шо-төлге салгаш, хамык бууу чаңгыс коданда, өдекте, кожа олуруп турар эш-кадарчыла дээрзин ажыт-чажыт чокка чугаалады, то каап берди. Демги малчын үгбэй ындыг деп билип турарын база сөгледи. Ону дарый чидирери-биле чүнү, кандыг арганы ажыглаарын дарый сүмелештилер.

Ам башкыыс амыдырал-чуртталгазының аайы-биле найысылал Кызылдың, Оюн Күрседи кудумчузунуң 177 дугаар бажыңында, **арта бодунуң аныяк турган, амыдыран эгелээни, ажы-төлүнге ээледип арттырып турганы** бажыңында көжүп кээп чурттап, ажылдай берген. **Ийет-ийет,** чонну хүлээп ап, хуваанак, көзер-биле шо-төлге салып, адыжыдан, арын-шырайындан, судалындан келген кижиниң айтырыгларыңа харыылап, ачы-дузазын чедирип турар дээрим ол.

Бо бижиир бодап алган **чүүлүге, ооң доңчу намдарындан** кезек одуруглар киирип аар дээш, олурар оран-саваазын сураглап чедеримге, кижим чок. Бажы бедик Бай-Тайганың Кызыл-Дагже чалалгаже чоруткан. Кожаларының дузазы-биле бажыңының телефонун билип алгаш, үш хонгавда долгадым де. Кижим телефон дамзазын болду тудуп алгаш, ам чаңгыс хонгаш, эртен өскен-төрээн чери талыгыр ыракта, кожуун төвү Эрзин суурдан барык 130 км черде чыдып турар Качык суурже радио, телевидение корреспондентилериниң дилээн сугаар орук айтып, ынаар чоруурун дыннатты. Орта барып, херек черлерге сад сөлыр, ыдыктаар, ном номчуур, чон хүлээп алыр.

— Качык дээрге оран дүвүнде, ам арта орун-чирин берге, чаъс-чайыытыгда, харлыгда ынаар чүгле илчирбеллиг машинелер ийи-үжү-биле шуужуп, бот-боттарыңга дузалажып чедер чер боор. Чорумаа кижилер дүшсе чоруур айыылдыг болгу дег черлер кара эндерик.

Ооң кадында аът кулаа көзүлбес каранты, телевизор, радио, телефон, сайгылгаан туржук, деп ол чок, 2-1 лаалыг, солун, сеткүүл четпес, садыг чок Тывада чаңгыс чер ол ыйнаан, бистиң-биле чедип барып, каш сестен «Шын» солунга шорбажылап каап көрем, менден сонуургаар үүн тур, орукка төөгүп бергей-ле мен — деп бо.

Эртенинде эдержип алгаш, Качык-Сайгал кайы сен дээш артежик үнүптүвүс. Орук аксыңа ооң: «Хам-лама аңаар кежик-чаланынар кажан ажыттынганы? — деп эгезинде айтырып, чугааже дорт кирдим.

— Ажыттынып каяа ажыттынар. Ол чогаалчы, чуруукчу, хөгжүмчү улус ышкаш, ук салым-чаяан ханда, ава сүдүнде сиңген боор чүве болбазыкпе. Амы-хууда мен, ада-төөгүмнү алыр болза, үш ызыгуур салгаан дээр уктуг бурган сагыызынныг хам кижи мен.

— Өг-бүленер хөй кижи деп дыңнаан мен. Олардан шажын-чүдүлгеге бердинген оол, кыстар хөй бе?

— Кады төрээннерим — мээн-биле 10 оол, он бир дугаары чаңгыс кыс болган. Адам ашак Күнгаа Буу дээрзи бо үглап бар чыдарывыс —Качык сумузунуң ам Моол кызыгаар дамчып эртер апаргаан онза чараш, тайга-зэрим ээлээн бир чайлаа Цэргин-Гол (Шериг-Хем) ынчаар чурттап чораан. Мен 1940 чылдың чайның башкы айының 5-та аңаа төрүттүндүм. Ол ядыы арат, дарган кижи. Ынчангаш мээн база эвээш-биче-даа бол, ус-шевер болганым адамдан, өгбелеримден дамчып келген деп бодаар мен.

Чеже-даа ызыгуурлуг хамламаларның ам үшкү салгалы боп чорзувусса-даа, аңаа ачамның 11 ажы-төлдеринден бердинген чаңгыс кижи мен болдум-на бе. 6 хар эки четпейн чыткаш-ла, ачамдан хуваанак, төлге салырын көрүп, өөренип алган мен. Ынчаза-даа бо бүгү чүүлдер совет эрге-чагырга үезинде үр хоруглуг турганындан мен ол салым-чаяанымны ажыкка илередир арга чок турганым билдингир.

Буу ирейниң кодан сынмас, өг долу ажы-төлдериндеп ооң узаныр, чазаныр, ус-шевериң барык дөгерези дөзеп алган. А ызыгуур салгаан хам чаңгыс Даш-оол Буевич болганы ол. Ынчангаш бе, адазы ооң ол талазын база эскерип, хамнаашкынны чоруударының эрге-чугулазын үргүлүү бо оглунга чугаалап, чажыттарын айтып берип чораан. Үргүлчүнүң ариг-агаарга амыдыраппчуттап, бурган-чүдүлгеден тайзы баспайн чораанындан чадавас, кырган Буу 1994 чылда 85 харлаан, бурганнаан. Ол чок болурунуң бүдүүзүнде ынчан Тываның бүрүн тыва найысылалы Самагалдайда дуган ээзи, ортун хам оглу Даш-оолду чер-чуртунче кыйгырып, эккеп алгаш, Качык, Хайыты, Баян-Оваа, Цэргин-Гол бо мынчаар чүдүп-ыдыктаар ужурлуг черлерге ийи аттыг чедип, айтып берген дээр.

— Даш-оол Буевич, силер хар-назыныңар аайы-биле өйш-анда чүдүлге-сүзүкке өөренип алыр арга албааныңар билдингир. Тыва шажын-чүдүлге база чаа баш көдүрүп эгелээн болгай. Төрүмелиндеп аданарның ханын дамчып келген бо хам мөргежилиннер-биле ажылдап болур кылдыр кэла, кымга көргүзүп, ыдыктаткан, азы сагыл четтирген дээр ийикпе, силер?...

— Шын эскерериңер. Мен амгы аныяк хам, ламалар ышкаш, дөө Улан-Удэ, Улан-Батар, Индияга өөренип алыр аргам чок болганым база чугааладыңар. Алды харлыымда хуваанак-биле холбажып, 9-10 харлыымда тибет чүдүлге номнарын саат чокка номчуп орар кылдыр өөренип алгаш, чүгле 1977 чылда, таптыг-ла 20 чыл бурунгаар моол лама, эмчи-башкы Цэвэгдоржуга шылгаткаш, «эки» деп үнелелди ап, хам-ламалап болуп деп эргени алган мен. Улай Тес-Хем кожуунуң Чыргаландыга чурттап чораан хоочун хам угбай Дончат Оюнга шылгадып, ол кижиниң берген даалгаларын күүседип, бүзүреллиг шынзыдып, «дээр уктуг арыг хам» деп адымны база катап бадыткаан мен.

— Силерни хам азы ламабашкы дээринге будалып турар кижи-дир мен. Ол ийи чаяан силерде деңге сиңген дээрзин чүгле мен билир эвес, а силерге кээп турар хөй саныг чүдүкчүлерден дыңнаан мен. Ынчангаш кайызынга-даа деңге хамаарлыг «башкы» деп сөс бар. Ам ону ажыглаайн.

Башкы, бо ачы-буянныг ажыл-чорудулгаңарны кажан, кандыг байдалга эгелээн силер? Амгы үеде кайда база кандыг ачы-дузаны тыва чонунарга көргүзүп турар силер?

— 1992-1993 чылдарда Самагалдай хүрээзин (бүгү Тыва чердэ үш бичежек бажыңнардан тургустунган ансамбль) Тес-Хем кожуун чагыргазының дилээ-биле, ол ышкаш ында чурттаан улуг, биче чоннуң деткимчези-биле тудуп турган бис. Даштыкы каастал-газын колдуунда бодум кылдым. 1995 чылдың күзүнүнде өскен-төрээн кожуунум — Эрзиниң төвүнге база-ла чагырга чери, улус-чоннуң киржилгези-биле дуганны тудуп, ажыттывыс. Ам бөгүн найысылал Кызылче шилчип келген, ол-ла ажыл-чорудулгамны уламчылавышаан мен. Амдыызында күзелдиг чонну бажыңымга хүлээп ап, херек дизе оларның айыткан черинче орай дүне, үзүг сөөк, ыракчоок-даа дивес, аттыг-чадаг, машиналыг, машина чок чорул каар мындыг мен. Ам бо-зин силерге Качыктыва чүгле орук айтыр эвес, а орта барып, чамдык черлерни дагыыр, чонну хүлээп алыр кылдыр чаңгыс суур чурттуларым шагда-ла чалаан чүве.

Ийиги айтырыынар талазы-биле харыым мындыг: шо-төлгениң ачызы-биле менээ дилеглиг келген тыва улус-чонумга, бир эвес чыпшына берген кандыг-бир багай үүл турза, өттүр көрүп, ажыт-чажыт чокка ооң канчаар адырлыының арга-сүмезин кадар, бир эвес аарыг кижи болза, кандыг аарыг кижил дээрзин, азы диагнозун дорт тургузар, канчаар эмценирин сүмелээр, херек болза, эм оттарны хайырлаар, аарып-аржывас дээш чүнү сагып, кылып чоруурун айтыр, сумэ кадар, кандыг-бир каражалыг кижи болза, ол кайыын, чүдүн болганыл, кымга хамаарылгалыын чижеглей айтыр дээн чижектиг ажыл-ла хөй. Кысказы-биле бо-ла-дыр...

Мен база бо чаяан-дөстүг, салым-чаяанныг, хам-лама, бажының дүгү улуг агарбаан бол, акшый берген буянныг башкы Даш-оол Буевич дугайында ындыг кыска, ооң кадында улуг база эвес чүүлүвүстү доозуп, улуг секти салып тура, Качык-Сайгалдың оглу Д. Б. Күнгаа Тываның хоочун, ызыгуурлуг, дээр уктуг хамнарының ылап бирээзи дээрзин эрткен хөй чылларда аңаа кирип, ооң буянын четтиргеи бүгү кижилер бо чүүлге улай «Шынга» бижиг бээр боор дээрзинге бүзүреп артым.

Седип МОНГАЛ.

«ЧЕЛЭЭШ»

ЫНДА МЫНДЫГ

«Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа суурда албан чеэлери хөл. Оларның бирээзинге «Челээш» аттыг уруглар сады хамааржыр.

Ол бежен орунуг, ам бо хүннерде ында 3-тен 7 хар чедир назылыг 30 чаштар хаара туттунган. Дөрт башкы, бир эмчи ында ажылдап турар.

Башкылар — чаштар кижизидилгезиниң талазы-биле тускай ортумак эртемниглер. Садиктин аргелекчизи Татьяна Дажимбаевна Донгактан амгы байдалга хамаарыштыр айтырыглар салырымга, ол мынчаар харыылады:

— Садиктин тудуу үениң негелдези-биле тускай төлевилел езугаар таарыштыр 15 чыл бурунгаар туттунган. Аңаа хамаарыштыр ындыгмындыг негелде-хомудалывыс чок. Тудуг төлевилел езугаар шевергин, чараш, өрээлдери делгем, чырык боор турар. Улуг сеткелгелер-даа кылдынмаан, тудугну кылганының шынары орн-ча биллдингир ышкажыл. Ынчалза-даа садиктин дериг-херекселдери аажок эргижирээн, эпел кылаан. Ону септеп, чаартып, салып алыр дээрге, акшага үскеш турар-дыр. Ойнаарактарны ада-иелер эккеп берип турарлар. Ачы-чем-биле хандырылга багай эвес. Чемге картофель база ногаа аймаан ажыглап турар. Сүт-биле хандырылга база багай эвес, ону арбаннар эккеп турар. Картофель тарыыр шолдувус арай хиреліг ийин.

Садикте турары дээш бир уругнуң хөлезинин айда 50 мун рубль кылдыр доктаагкан. Чартык өскүстер база хөй ажы-төлдүг өг-бүленер эвээн чигелделиг, а бүдүн өскүстер халас туруп турар. Чаштарның кадыкшыны дээш эмчивис Людмила Дажыевна Ховалыг бодунуң эртем, мергежилин харам чок берип чоруур эриг баарлыг эмчивис ийин. Ооң ажыл, мергежилин хүндүткелдиг болганы мактаалдыг.

Эрткен кыштың садик эки ашкач дизимзе, хөөреліг бодбас боор. Кышкы үеде одаар хөмүр курлавырларын баш удур белеткеп алган бис. Ону уруглар төлевиринге киргеп акша-биле салып алдывыс. Одакчылар Геннадий Монгуш, Кешкендей Ховалыг онаашкан ажыл-хөрээнге кызымак, оларның харыысалгалыын маңаа демдеглээри артык эвес боор.

Садиктин ажыл-агый эргелекчизи Галина Монгуштуң күш-ажылын маңаа каксыдаа бол, демдеглекселдим. Ол бо коллективке хөй чылдар иштинде ажылдап келген. Садиктин ажыл, амыыралы дээш күжүн харамнанмайн өргүп чоруур.

Карыма ТУЛУШ.

Төвүттүнген хүнүңер-биле!

Өвүрнүң Дус-Дагда чурттап чоруур бистин аваавыс, кырган-аваавыс **Зоя Ширинн-ооловна ДОНГАК** бо хүннерде бежен харлаан. Үш кысты, бир оолду азырап, эртем-билигге чедирип каан аваавыска черге чедир мөгейдивис.

Кыстары, күдээзи, оглу.

Хыналдалар

КАЖАРЛААН ИЕЛЕР

Чаш уругларга дузаламчы акша төлевириниң хыналдалары республиканың иштинде чоруп турар. Ооң баштаары туңнелдери-ле дыка хөй. чурум хажы ыыдыышнарын илереткен.

Чамдык иелер ажы-төлүнге дузаламчы акшаны хары угда ийи-үш черлерден — социал камгалал төптеринден, чиңгине ажылдап турар черлеринден, дакпырлаан ажылдарындан ап турары билдинген. Мөңгүн-Тайгадан 7, Тываның күрүне университетинден — 16 шак ындыг кажарлаан таварылгаларны тодаратган. А чурум хажыдыышкынчарының мурнуку одуруун Улуг-Хем кожуун ээлеп турар. Чаш уругларга дузаламчы акша ап турар 1447 кижиниң 224-үү ону ийи дакпыр ап турар болган. Танды кожуундан И. деп хамаатты бодунуң ажы-төлүнге ийи дакпыр төлевирни 1991 чылдан бээр ой-шаанда ап келген. Ол аңаа чилиңге киир чаңчыгып кылган болгаш кажан ук хажыдыышкын иелерей бергенде, харын-даа ыарлы-чаалы үндүрүп шаг болган.

«Акша-төгериктиң соора чарыгдатынын» — албан езузунуң дылында ол ынчаар дыңналыр — чылдагааны чаш уругларга дузаламчы акшаны тыпсырының болгаш төлевириниң чурумунуң чедир ажылдаттының кыллынмаанында дээрзин ТР-ниң Чазааның хуралынга демдеглээн. Амгы үеде чаш уруглларга көрдүнген акша-төгериктиң төлевирин ийи шугум дамчыштыр — будуруллелеринің бухгалтерияларын болгаш чер-черлерде социал камгалал киллдистерин тавалыштыр чорудуп турар. Ындыг чүүлдү чүгле кажараан иелер эвес, а өскелер база ажыглап өөренип бергеннер. Чижээлээрге, Кочетов суурга совхоз чаш уруглар акшазын сайгарылга чок чылын бергеп дүктү саарары-биле кыбар-чаар чүүл садып алган. Саарылгадан кирген хөреңги-биле макарон кылыглары садып алгаш, ону дузаламчы акша орнунга үлаан.

Ада-иелериниң-даа, албан-будурүлге черлериниң-даа талазындан кажарлаар чоруктарны моон соңгаар болдурбас сорулга-биле ТР-ниң Чазаа чаш уруглара дузаламчы акша төлевирин чаңгыс хөлга — социал камгалал органнарынга мөөнүнээн. Дузаламчы акша алыкчыларының эде бүрүткелиниң талазы-биле ажылдарны амдан эгелеп чорудуп эгелээн. Баш бурунгаргы даан бодааашкын-биле алырга, даңзыдан каап дакпыр төлевир ап турган 2 мун ажыг чаштарның адын ийи-үш кааптар хире.

Ю. ТАС.БАШТЫГ.

Ш. Ч. Сат аттыг шаңнал

БАЙЫРЛЫГ БАЙДАЛГА ТЫВЫСКАН

Тыва дылды дээди өөредилге черинге башкылаарының эгезин салган, хөй-хөй өөредилге номнарының база өөредилге программаларының автору, тыва дылдың шылгаранчай шинчаачыдыр, ТР-ниң болгаш РСФСР-ниң школаларының алдардыг башкызы Ш. Ч. Сат аттыг шаңналды (1 млн. рубль) ТКУ-нуң гуманитарлыг факультединин 4-кү курзувунуң 1-ги бөлүүнүң студентизи Мен ги Ооржакка тывыскан.

1996 чылда Ш. Ч. Саттың 70 харлаан юбилейинге тураскаадыр, ындыг шаңналды чылда бир катап эки өөредилгелиг, хөй-ниитичи, эртем ажылынга идепкейлиг киржип турар студентиге тыпсыр дээрзин тыва дыл болгаш литература кафедразының башкылары саналдаарга, ТКУ-нуң ректору О. Б. Бузур-оол база университеттин эртем чөзүлели деткээн. Ынчангаш профессор Ш. Ч. Сат аттыг шаңналды ноябрь 14-те Меңги Ооржакка байырлыг байдалга тывыскан.

ДЫҢНАДЫГ

Бүгү-ле сонуургалдыг тус-тус кижилерге Тываның Чөпшээрел-бүрүткел палатазы Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң 32 дугаарлыг бажынында № 107, 109 кабинеттерде турарын дыңнадып тур.

(Солунунуң даразында номери ноябрь 22-де үнер).

Телекөргүзүгден

«АЗИЯ ТӨВҮНҮҢ» АЪТТАРЫ

Телекөргүзүгүнүң тыва дамчыдылгазына «Азия төвүнүң аъттары» деп дамчыдылганы дыка-ла сонуургап көрген мен. Ында Кызыл суглуг Баян-Колдун, Сүт-Хөлдүң чылгычыларын болгаш оларның кадарын чылгызын көргүскен. Ооң ыңай эрткен чылларда республиканың малчыннар Наадымынга чарыштырган челер, чыраа аъттарының мөөрейин база көргүскенин сактып ор боор силер, эргим номчукчу.

Ол дамчыдылганы көрүп олура:

Чылгы малды азыраарга,
Чадаг чорбас, аъттыг чоруур.
Чадаг чорбас болган соонда
Чадап чоруур чүве-ле чок

— дижип ырлажып чораанывысты база сактып олурдум.

Мээн ачам ашактың дайын чылдарында аът хавырылдазынга чоруткулааны калчаншилги аъттары челип, маннап турда, хат-салгын дег-ле тургулааннар болдур ийин. Дайын чылдарының бүдүүзүнде ачам «Биче Калчан-Шилги» дээр аъды-биле Кызылдан аъттангаш, Сүт-Хөлге чаңгыс ара хонгаш, чедип келгенин чугаалаваш, үнү чидип, даңза-хавын сегирип алгаш таакпылай бээр чораан. Аъдын кээргээш, хөнү баксырап органы ол боор он. Эзер, чүгенниг, эки аъттыг боорга-ла, тыва кижи чүү-даа чүвеге белен торулбазы-ла шын.

Машина-терге көвей, кыварчаар чүүлдер албек чылдарда чылгы малдың үнези кудулап, тетчеглээшкинче кирген турганы чажыт эвес болгай. Күрүнеге мал продуктулары дужаары хоойлужуудулга боор турган чылдарда, ылаңгыя мал-маганның арган турар үезі чылдың баштайгы үш айларында эът садар даалганы чүгле чылгы малбиле дуглап турганывысты бо-ла сактып келир мен. Сөөлгү чылдарда чылгы малдың үнези катап бедип эгелээн. Аңаа өөрүвес аргам чок.

Дараазында чүүлүмде «Азия төвүнүң аъттары» деп теледамчыдылгага хамаарыштыр бодумнуң бодалымны илередирип оралдажып көрейн. Ол дамчыдылгада чылгы малдың хар-назынын санап тодарадырының дугайында тайылбырны мен чедир билбейн барган мен. Шаандакы хоочуннарның санап чорааны-биле мээн билип алганым мындыг: төрүттүнген кулун бир харлыг турда, ону «бөгба» дээр, ийи харлыг турда, «хунан» деп чугаалаар. Ындыг назылыг ер малды «чаваа»-даа дээр, а кыс хунан малды «кызырак» дижир болгай. Ер хунан малды чаажыктырын өөредир, аът болурунга белеткээр боор чүве. Ооң-биле кады ону камнап, хумагалаар, хунан мал чудаачал. Ол дижин солуп дижээр, ынчангаш хырын тоттур оттан шыдавас болур. Аңаа немелде чем негеттинер апаар. Хунан малды чаажыктырын өөреткеш, кам чокка мунуп, хайыра чокка маңнадып база болбас, ооң хоолдары аскап, хөрээн угбастай бээр. Хөрээн буза мунуптарга, олчаан хоочурап, аскап чоруур аът апаар. Чылгы мал үш харлыг турда, ону «дөнен мал» дээр. Денен малдың адаккы, үстүкү удургу диштериниң ортузунга ийи-ийи дөрт калбак диштер немей үнген турар. Хунан кызыракты эдержилгеге киирер. Ол дөненинде баштайгы кулунун бээр ужурлуг. Дөрт харлыг чылгы малды «сес диштиг» мал деп чугаалаар. Ооң адаккы, үстүкү удургу диштери дөрт-дөрт калбак диштер болу берген турар. Ооң харын ол диштериндеп санап ап болур. Чылгы мал беш харлыында диштери четчележип үнүп келир. Ындыг малдың назычын чедишкен мал дижип чугаалажыр. Ооң дараазында чылгы малдың чаагынын удургу диштериниң ортузунда ийи дижиниң баштары кылагар кара-кара апаргылаар. Ындыг малдың назынын «дыл адаанда ийинги хаккан мал-дыр» дижип, тодарадып чугаалажырын дыңнаан мен. Малдың удургу диштериниң баштарының өзээ шуптузу дескизи-биле кылагар кара-кара апаранда, «хар-назыны четчип, чоннай берген, чедишкен мал» деп санаар боор чүве. Чылгы малдың назы-хары улгадып кээргө, чоорту-ла удургу диштериниң баштарының өзээнде кылагар кара-кара демдектери арлып азы чидип өгелээр. Ол демдектери арлып чиде берген чылгы малды: «чарт сөөк диш мал» дижир болгай. Ооң назыны ооң улгадыра «эп сөөк диш» апаар. Ол назындан ыңай-ла чылгы малдың диштери чоорту-ла назынының хире-чергези-биле элеп, баштарындан ыйлып кирип өгелээр. Чылгы малдың оске чүзүн малдардан база бир онзагай ылгалы, ооң диштери шаарарып, чирлип дүшпес, а элеп төнер боор чүве болгай. Мыйыстыг бөда малдың болгаш шээр малдың диштери хар-назыны улгадып, кырыырга шаарарга, чирлип дүжүп өгелээр ышкажыгай.

Шаандакы хоочуннар малдың дижин ажып көргеш, ооң хар-назынын эндевес боор чүве болгай. Чылгы мал кырыырга, адаккы эрни халая бээр, бажы сөөгейгеш, арнының, хөрээнің дүктери агарып, буурул апаар боор чүве. Чылгы малдың ортумак назыны чээрби хардан шоолуг-ла ашпас дижип чугаалажырын дыннап чордум. Чамдык назыны узун эки аъттар үжен харга чедир чурттай бээрин база көрген мен. Бичин чоруур шаамда ачам сугнун «Саяк-Хүрен» дээр аъды үжен харлааш, оът-сиген чил шыдавастай бээрге, суланы дээрбелээш, ооң далганын сугга хоюдуп берип турганын билир-дир мен.

«Азия төвүнүң аъттары» деп теледамчыдылгада даваны сынган аскак малды өлүргеш, ооң эъдин быжыргаш, дораан-на үлежип чий бээр кылдыр көргүскенинге мен бодум хуумда таарзынмас чордум. Ону эътке хереглээри шыш болбайн аап, ынчалза-даа ол көргүзүг менээ кээргенчиг болгаш чаржынчыг кылдыр сагындырар болду.

Малчыннар Наадымынга аъттар чарыжы көргүскенин бот-дугайты таарымчалыг болгаш чараш деп санаар мен. Ында мээн сеткилимге кирбейн барган чүве — челер, чыраа, аъттарның мунукчулары мунган аъттарын хөлүн эрттир тепсенир боор чорду. Дүрген чоруп орган аътка тепсенирге, ооң тынарынга халалыг болгаш дүрген чоруурунга шаптыктаар болгай. Мен бичии чоруур шаамда Сүт-Хөлге аъттың челер, чыраа чоруккуруп чазап мунар, кашпагай чоруккур боор болур хире аныяк аъттарны челер азы чыраа кылдыр ооредип каар хоочуннар чурттап чордулар. Чижекке алыр дээр болза, «Чыраа-Аъттыг» дээр ашак чораан чүве (ооң шын адын Севээндей дээр). Ол хоочун саяктап кылаштаар, чыраалавас малдарны чыраалаар кылдыр мунуп өөредип каар чораан. Ол хувала-хувала оннүг чылгылыг чораан кижи. Оларны сүргеш чоруптарга, аскыр өөр чылгы шуптузу-ла чыраалаан, саяктаан чоруурун билир-дир мен. Ооң «Чыраа-Бора», «Чыраа-Кула» дээр аъттары Сүт-Хөл девискээринге алдаржаан турган аъттар-ла болгай. Ооң ол аъттарын бодунан өске кижилер чоруун үндүр мунуп шыдавас, ол боду мунуптарга, ужугуп турган-биле дөмей апаар аъттар-ла болгай. Севээндей ашакты чүге «Чыраа-Аъттыг» деп адай берген деп бодаар силер? Ол ындыг атты бодунуң төлептиг салымчаяаны-биле чедип алган. Олла чылларда «Көк-Хуна дээр ашак база чурттап чорду. Ону улус-чон «Серге» дижир турдулар. Ооң аъттары челер боор кижи. Сергенің «Челер-Сарыг», «Челер-Кула» дээр аъттарын мен база мунуп шаг болган мен. Шаанда челер, чыраа аъттарны чарышка салырда, чүгле аъттарның эзлери боттары мунар турган. Аъттың ээзи кижи аъдының чоруун үндүр мунарының аргазын эки билген турар болгай. Аъдының ээзиниң кыырына канчаар олурарындан эгелээш, эзеңгилерин канчаар товери, чүгеннің мунгандының кайы хире дыңзыды тудары дээш, ооң ыңай эки аъттың чоруун шуудады мунарынга эптештир чаңчыгын өөрени берген аргалыг боор чүве болбазыкпе.

Аныяк чоруур шаамда «Челер-Шавыдар» дээр аъттыг турган мен. Ооң эзеринің кыынга олурарда ажыргы чарыынче чаа олургаш, аъттаныр талакы эзеңгизин бичин дыңзыда теп каап, чүген-дынын чоорту дыңзыткаш, чоорту кошкадып каап орарымга, челериниң дүгенин улам дыңзып, даваннарының базымы ырап орар апаар эвейикпе.

Ол дамчыдылгада база бир хомуданчыг чүве чүгүрүк-даа, чыраа-даа аъттарның мунукчулары мунган аъттарын хөлүн эрттир кымчылаар боор чорду. Көрүп орарга, чамдык бичин оолдар мунган аъдын байгы турган күжүбиле чула кымчылап-ла орар дивес силер бе. Мал дүктүг боордан башка, кижи-биле дөмей, аарыр эттиг боор чүве ыйнаан. Кымчыны чүгле ховар таварылгада ажыглаар. Ол дээрге, малды хоюзарынга хереглээр чепсек ышкажыл. Малга камныг болуулуңар даан.

Аваа МОНГУШ.

СПОРТ: шыдыраа

ШИЛИТТИНГЕН

Тыва Республиканың бирги чери дээш шыдыраага маргылдаанның чартык түңнел оюннары эрткен дыштаныр хүннерде доозулган.

Бай-Тайга, Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем, Чеди-Хөл кожууннарны санаваска, республиканың арткан кожууннарындан 54 шыдыраачы түңнел оюнче кирер эрге дээш арга-мергежилин шенежип, адаанналжып мөөрейлешкен. Олар боттарының аразынга швейцар система езугаар 6 салыг ойнаан.

Сөөлгү салыгда 5-тен 5 санны алгаш, хамык шыдыраачыларны мурнап чоруп олурган Мөңгүн-оол Түлүш 4,5 санныг Леонид Моховбиле ужуражылгага уттурупкан. Кызылдың садыг-коммерциял техникумунуң суруулу Аяс Монгуш Барыын-Хемчиктің төлээзи Онгак Кууларны уткаш, 5 санныг арткан М. Түлүш-биле деннешкен. Бухгольцтуң коэффициентизин барымдаалап, Аястың алган санынын түңнүүрүп кээрге, Улуг-Хемнин шыырак шыдыраачызы үшкү черге дүшкен.

Дараазында черлерни Артур Монгуш (Чадаана), Сергей Севээн (Ак-Довурак), Николай Куулар (Кызыл), Валерий Куулар (Өвүр) дес-дараалаштыр эвлээн. Бо үстүнде ады кирген шыдыраачылар чемпион ат дээш демиселди уламчылаар. Оларның аразындан Н. Куулар орта киржиринден ойталап кааптарга, курлавырга кирген кордакчылар аразындан коэффициентизи бедик болган Сергей Монгуш (Барыын-Хемчик) ону солуп, ойнаар күзелин илереткен.

Бо маргылдаанның негелдезин езугаар школачылар, студентилер, а оң ышкаш хоочуннар мөөрейиниң (М. Хомушкунуң мемориалы) үш тиилекчилеринден өскелери 50 мун рубль кириралде дадывыр салгаш ойнаан. Улуг назылыгдардан 1956 чылда Тываның чемпиону, 72 харлыг Петр Беркович хөй санны ап, эвлээн ооңдардан — Эдик Ховалыг эки түңнелди көргүскеш, хоочун шыдыраачылар Оңгак Кууларны эки старт дээш, Чөөн-Хемчиктің чемпиочу Шалый Монгуш эки финиш дээш, Кызыл кожуунну төлээлээн Мэдин Монгуш чараш салыг дээш 50 мун рубль дадывыр акшазын эгидип алырындан аңгыда, шыдыраа шактары, портфельдер, графиннер-биле шаңнатканнар.

Даңзы САЛЧАК.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторвун оралакчызы) Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (киллис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (киллис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактын ажыл-чорудулгазы биле харылзаа тудар киллис — 3-33-91, 3-34-98, экономиктиг өскертилелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер алозы — 3-39-15, чагаалар болгаш чагызылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Солун неделда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 4742.

Чагыг 374.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406.
корр. сч 700161629 МФО 049304729 ИНН — 1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва дерилкээр эргелелиниге бүрүткеттингеи.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының болаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.